

Хочӣ Юсуф

С. АМИНЗОДА, С. МАРОФИЕВ, Х. ОЧИЛОВ

ҲОҶӢ ЮСУФ

(ОЛИМ ВА САЙЁҲ)

базорати Маорифи Халқии
РСС Тоҷикистон

МАТАСИ ИБРАХИМ
63 КЗН О. А. ОООО
район Мунд

[illegible]

НАШРИЁТИ «ИРФОН»
ДУШАНБЕ — 1973

БИБЛИОТ.
Средней шк. № 4
им. *М. Горького*
Ходяковского

91 (092)+001

X 24

М 0-7-3-1-080

501 (13) — 73

С Нахриети «Ирфон», 1973

Дар яке аз маҳаллаҳои Хучанди тоинкилобӣ — Ого-
лиқон (маҳаллаи сарватмандон) шахсеро дучор меома-
данд, ки ӯ миёнақад буд, дар бар баъзан камзӯли моху-
ти кабуд ва баъзан чома, дар сар саллаи хурди симобии
сепеч дошт. Вай ришу мӯйлабҳои малларангашро ранги
сиёҳ меод.

Ин шахс Ҳочӣ Юсуф Мирфайёзов — олими ҷуғрофия
ва нучум, табиатшинос, картограф, табиб, мироб, сайёҳи
номӣ ва шахси маъмур, маорифпарвару некхоҳи мар-
дум, яке аз хайрхоҳони Ҳукумати Советӣ буд.

Фаъолияти илмӣ-эҷодии Ҳочӣ Юсуф пурра омӯхта
нашудааст. Дар бораи ӯ ғайр аз мақолаҳои алоҳидаи
дар матбуоти даврагии мо ҷопшуда чизе дигаре нест.
Аз ҳамин сабаб мо дар назди худ вазифа гузоштем, ки
дар ин китобча ба таври илмӣ-оммавӣ, гарчанде мукам-
мал набошад ҳам, ҳаёт ва фаъолияти ин донишманд,
роль, ҳисса ва мавқеи ӯро дар ривочу равиҷи илму
маданияти Осиёи Миёнаи нимаи дуюми асри XIX ва иб-
тидои асри XX ба хонанда пешкаш намоем. Албатта, ин
рисола муштест аз хирмани калон. Ҳангоми ба таъри-
сонидани он аз маъхазҳои таърихӣ, дастнависҳо, расму
лавҳаҳои гуногун, материалҳои палеографӣ, эпиграфика,
санъати тасвирии истифода бурдем. Дар байни онҳо таҳ-

қиқи ҳаматарафаи глобусе, ки Ҳочӣ Юсуф ихтироъ кардааст, аҳамияти калон дорад. Қисми дигари сарчашмаҳои рисолаҳо мақолаҳои таъкил мекунанд, ки дар давраи зинда будани олим дар бораи ӯ навишта шудаанд. Ба қисми сеюми сарчашма — материалҳои архив, музей, хабару мақолаҳои гуногун ва материалҳои даҳонӣ, ки аз байни сокинони шаҳрҳои Тоҷикистону водии Фарғона ҷамъ кардаем, дохил мешаванд.

Умедворем, ки хонандагони мӯхтарам фикру мулоҳизаҳои худро дар бораи рисола маълум мекунанд ва барои омӯхтани мероси илмӣ Ҳочӣ Юсуф мадад мерасонанд.

Аз муаллифон.

АЗ ПАИ ИЛМУ ДОНИШ

Ҳочӣ Юсуф соли 1842 дар оилаи пиллакаши бодавлат дар маҳаллаи Оғолиқон ба дунё омадааст. Модараш зани саводноку оқилаи замонаш ҳисоб меёфт.

Модар бачаи 6—7 соларо ба хондан медиҳад. Ба гуфти яке аз муаллимони аввалини давраи советӣ, мунаққид Ҳочӣ Муин Шукруллозода ба хондани Юсуфи хурдсол бештар ҳаммаҳаллааш Саид Акрамов сабабгор мегардад. Ҳочӣ Юсуф бо роҳи худомӯзӣ низ донишашро мукамал мегардонад ва бар ҳилофи таълимоти дини ислом ба дониستاني бисёр ҳодисоти табиат кӯшиш мекунад. Ӯ ба мустақилона омӯхтани илмҳои нучум, ҳисоб, ҷуғрофия, адабиёт, хусусан назми классикии тоҷику форс машғул мешавад, дере нагузашта бисёр ашъори Хайём, Ҳофиз, Ҷомӣ ва Бедилро аз худ мекунад.

Ҳочӣ Муин Шукруллозода нақл мекунад, ки дар ин синну сол ба дониستاني ашъори Бедил саъю кӯшиш кардани Юсуф ҷолиби диққат аст. Чавон борҳо ба муаллими мактаби худ муроҷиат карда маънии шеърҳои ӯро мепурсид. Муаллим бошад, ӯро ором карда мегӯяд, ки барои дониستاني он ӯ ханӯз чавон аст. Диққати Юсуфи чавонро аксар вақт аҷроми самовӣ, ҳодисаҳои гуногуни кайҳон ҷалб мекарданд ва дар ин хусус ӯ мудом бо муаллимон — муллоёни мутаассиб мунозира мекард. Боре Юсуф аз якеи онҳо сабаби мавҷудият, дар осмон пайдову нопадид гаштани ситораҳоро мепурсад. Таълимдиҳанда ҷавоб медиҳад, ки ситораҳо — ҷисмҳои саҳти осмонӣ, монанди шикастапораҳо ҳастанд, онҳоро ба сӯи шайтону иблисҳо ҳаво дода дур мекунанд. Чавон аз ин ҷавоб дар ҳайрат монда боз саволе медиҳад:

Ф. П. БАХРУШИН
С. КОММУНИСТ

1914

Хочй Юсуф Мирфайёзов.

— Ин тавр бошад, ҳар шабу рӯз бояд миқдори ситораҳои осмонӣ кам шавад ё онҳо ҳам таваллуд карда мекунанд-мӣ?

Ба ин гуна ҷавобҳои нодуруст қонеъ нагардида, Юсуф бештар мустакилона аз паи фаҳмидани сабабҳои ҳодисоти табиат мешавад. Мухите, ки ўро тарбия меод, ҷавонро ҳеҷ гоҳ қонеъ қунонида наметавонист. Фақат худомӯзӣ, кунҷқобии вай дар соҳаи илмҳои гуногун, бештар мутолиаи қардани китобҳо, бо ҷашми худ дидаи ёдгориҳои таърих ва маданият, шиносӣ бо ҳаёти маишати халқҳо ва ғайра барои олим шудани Юсуф ва ба ҳодисоти иҷтимоӣ-сиёсӣ сарфаҳм рафтани ӯ замина тайёр мекунанд.

Ҳамин тариқ, маълумоти ибтидоиро ӯ дар зодгоҳаш Хучанд гирифта ва онро минбаъд ҳангоми саёҳатҳояш дар мамолики Мағрибу Mashriq тақмил дод, асоси илмҳои замонашро азхуд кард.

Сафари аввалини Юсуф ба синни 12—13-солагии ӯ, яъне ба солҳои 1854—1855 рост меояд. Бахонаи сафар — дарёфт ва зиёрат намудани қабри падараш буд.

Нависандаи маъруфи тоҷик Раҳим Ҷалил дар вақоеномаи шаҳри Ленин қиссаи «Маъвои дил» ин лаҳзаро чунин тасвир мекунад: «Ў аз падари худ Мирфайёз, деҳқони миёнаҳол кӯдак ҷетим монд. Мирфайёз боре дар сӯхбати як ҳоҷӣ мешавад, ки нав аз Макка баргашта омадааст. Ў аз азобу укубати роҳ даҳон накушода, накли аҷоибу ғароиби сафарро мекунад ва дар дили ӯ орзуи ҳаҷравӣ пайдо менамояд.

Мирфайёз оқибандози худро ба миён басту бехатар гузаштани шабҳои панҷ, ҳафту чили писари нав таваллудшударо мунтазир шуд. «Хости худованд, фарз қардаму хокам дар ҳамон тарафҳо бошад, боқе нест. Зурриётам ҳаст» — гуфт худ ба худ ва ба рӯи кӯдаки парпеч, ки ҷашмонашро тарсону харосон кушодаю пӯшида дар дасти падар худро гӯё нугувор хис менамуд, нигарист. Зоду роҳиларо ба хӯрчин ҷо қард. Ба ҳаре савор шуда, ҳамроҳи ҳаҷравон рафт. Рафту барнагашт. Кӯдак суҳангӯӣ омӯхт. Роҳравиро ёд гирифт. Ба кӯча, ба ҳавлии ҳамсоғон мерафту меид, ки бачагони дигар ба ҷуз модар, падар ҳам доранд. Ў дар овони шашсолагӣ аз модар пурсид:

— Падари ман дар кучо?

Модар дар ҷавоб гирифт. Кӯдакашро ба оғӯш каши-

да, ба сандуки дил пахш кард. Чакраҳои гарми оби дидаи ӯ ба рӯи фарзанд рехт. Ӯ ҳам гирифт.

— Падарат мурдааст. Ӯ ҳаҷ рафту барнагашт. Хокаш ӯро гӯё гирифта бурд. Қабри вай дар ҳамон ҷост.

— Ҳаҷ дар кучо, модарчон?

— Аз гуфти одамҳо аз ин ҷо дур. Се моҳ роҳ гашта ба он ҷо мерасанд.

— Ман ба он ҷо меравам. Қабри дадоямро дида меоям.

— Ман розӣ. Калон шавӣ, рав. Барои қабри падарат лавҳи мазор созондаам.— Модар сандуқ кушод ва аз он ба андозаи ду рӯи китоб санги сафеди ба рӯяш хатҳо кандашударо берун овард.— Ҳар сол ба ҳавлии онҳое, ки ба ҳаҷ мераванд, рафта тавалло мекунам, ки ҳамин сангро баранду ба рӯи қабри падарат гузоранд. «Бори худамон бе ҳамин ҳам вазнин» мегӯянд. Савоб гуфта ба ҳаҷ мераванду ҳамин як кори савобро намекунанд. Калон шавӣ, ҷони модар, ба ҳаҷравҳо ҳамроҳ мекунам, меравию худат лавҳа гузошта меоям.

Шаш соли дигарро Юсуф бесабру қарор гузаронд ва ба дувоздах расид. Рӯзе шунид, ки ҳаҷравон баъди як ҳафта дар Чорраҳа ҷамъ омада, аз мардум фотиҳа гирифта, ба роҳ мебароянд. Тохта ба ҳавли омад. Ба пеши пой модар худро андохта, бо ҷашмони пурашк тавалло кард, ки ӯро бо ҳамин ҷамоаи мардум ба ҳаҷ фириштад. Модар розӣ шуд. Рафт. Ба азобҳои тоқатфарсои роҳ калонсолона ва пурбардоштона тоб овард. Баъзеҳо, ки бо нияти ҳаҷ баромадаанд, пушаймонии худро пинҳон намекарданду Юсуф, ки на ба зиёрати хонаи худо ва на қабри мустафо, балки ба зиёрати мазори падар мерафт, ҳаргиз аз сафар пушаймон намешуд. Дар Мадина, дар қабристонии ғарибон ӯ қабри падарро ёфт. Ҳамшаҳриёнаш як лавҳи майда гузошта, дар он кучой, кай ва дар қадом син вафот карданаширо навиштаанд. Юсуф лавҳи навро гузошт. Дузону нишаста аз рӯи маслиҳати модар, поре аз қуръон тиловат намуда, ба арвоҳи падар бахшид. Ӯ якун дигар ба ягон ҷизе он ҷо шавқу ҳавас надишт. Ҳамшаҳриён ӯро ба тавофи қабра бурданд, ки ҳочӣ шавад. Бо ҳамон одаме, ки мутасадди бурда оварданиаш шуда аз модараш пул гирифта буд, бармегашт. Вале шахси мутасадди дар бозгашт ба Миср омада вафот кард. Ҳамроҳони ӯ бошанд, «нонхӯру даҳмаси сарзиёди» монданду гурехтанд. Лекин олам одамони хуб ҳам

дошт. Як хучандии сокини Қоҳира ўро ба парастории худ мегирад ва ба модари вай хат менависад, ки бачаи зираки шуморо барои таҳсил нигоҳ медорам. Номи ӯ Хочисайдуллои хучандӣ буду мисриён Ал-хучандӣ меномиданд. Одобу ахлоқ ва хушзехнии Юсуф ба Ал-хучандӣ хуш омада, ба ӯ забони арабӣ омӯхта, ба дорулфунуни «Ал-азҳар» дохил мекунад, ки дар ин ҷо риёзиёт, ҳикмат, адабиёти арабу форс, илми нучум ва фалакиёт таълим меоданд.

Ҳочӣ Юсуф панҷ сол дар он мадраса таҳсил карду лекин барнагашт. Ҳафт соли дигар хизмати мударрисони номин он чоро карда, илму дониши худро афзун намуд ва баъди дувоздаҳ сол, тақрибан соли ҳазору ҳаштсаду шасту панҷум ҷавони бистучорсола ба зодгоҳи худ омад».¹

Ҳамин тарик, сафари якумини Ҳочӣ Юсуф ба мамлакатҳои араб барои инкишофи ҷаҳонбинии ӯ аҳамияти калон дошт. Дар баробари омӯхтани илмҳои дунёвии зикршуда ӯ аксар вақти холиашро дар кутубхонаҳои шарқ гузаронида, бо дастхатҳои гуногуни оид ба таърихи тамаддун шинос мегардад. Нахустин рисолаҳои илмии ӯ маҳсули ду давраи саёҳат ва фаъолияти олими ҷавон ҳастанд.

Чи тавре ки дар боло ишора рафт, ӯ аз сафари якуми худ ба Хучанд соли 1865 баргашт. Солҳои 60-уми асри XIX давраи ба ҳайати Россия дохилшавии шаҳрҳои калонтарини Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. Хучанд ҳам аз сари худ ҳамин акти прогрессивиро гузаронда буд. Ҳочӣ Юсуф инкишофу пешрафти техникаӣ ва маданияти кишварашро баъди ҳамроҳшавӣ тараннум мекард.

Баъди сафари аввалаш Ҳочӣ Юсуф тамоман ба илм дода мешавад, «Алқонун»-и нбни Синоро омӯхта, дар соҳаи илми тиб маҳорати калон пайдо мекунад. Илмҳои ҷуғрофия, нучум, ҳодисаҳои табиат диққати олимро бештар ба худ ҷалб мекунад. Дар натиҷаи омӯзишу тадқиқоти зиёд ӯ боварии комил ҳосил мекунад, ки замин лӯнда асту на офтоб дар атрофи замин, балки замин дар атрофи офтоб ҷарх мезанад. Вай ҷоришавии техникаи навро тарафдорӣ намуда, бар зидди схоластикаи мусулмонӣ, руҳониёни мутаассиб мубориза мебарад. Аз ҳамин

¹ Раҳим Ҷалил. Маъвои дил. журн. «Садон Шарқ», 1970, № 3, сах. 30—31.

сабаб ахли дин ўро бад медид ва дар байни мардум вайро «кофир» эълон карда буданд. Агарчанде Ҳоҷӣ Юсуф бо дониши каму беш мукаммале аз хориҷа баргашта бошад ҳам, вале дар ватанаш ин дониши назариявӣ худро дар амал татбиқ карда наметавонист — ба ӯ на дар мактаб ва на дар мадраса роҳ наметоданд, ки ақаллан илми дунёвиро ба толибонаш таълим диҳад. Шароити ондавраи Хучанд шахсони донишмандро аз имконияти пошидани тухми илму маърифат маҳрум гардонида буд. Ҳоҷӣ Юсуф баъди тарки мадраса ба Раззоқ (қисми ғарбии шаҳри Хучанд) омада, муддате ба дастан чапанҳои маҳаллӣ Турсун-бодпо, Дӯст-қўбак, Нур-қўбак, Маҳкам-қўчқор, Авези шох, Бобочумчук, Қосим-қўббоз ва дигарон ҳамроҳ мешавад ва ҳамроҳи ин «қўраҳояш» ба қону баъзан молу мулки диндорон қасд карда, доди онҳоро медихад.

Қайд намудан даркор аст, ки иштироки Юсуф дар маъракаи хотиррасоншудаи чапанҳои маҳаллӣ дер давом накардааст. Ин лаҳзаи ҳаёти ҷавонии вай тез тамом мешавад.

Ба гуфти Раҳим Ҷалил Ҳоҷӣ Юсуф аз сафари аввалинаш ба Хучанд омаду лек пушаймон шуд. Аввал ин ки модараш вафот карда буд. Баъд ҷавоне ки дар бозгашт гузораш ба кишварҳои мардуми хеле мутамаддуни афтод, медид, ки ҳукмронии дини ислом ва ҳомиёни он дар зодгоҳаш аз Маккаю Мадина дида зўртар аст. Ӯ боре дар ҷамъомаде дар ин бора ошкоро гуфт: — Ислом аз Арабистон баромада бошад ҳам, таъсири вай дар он ҷо инсбат ба ин ҷо несттар аст. Вай эҳтимол дар он ҷо несттар нест шавад. Ибро гуфту ба бало монд. Қариб буд, ки ўро сангсор кунанд.

Олими ҷавон аз воқеаҳои замона мутаассиргашта маҷбур мешавад бори дигар зодгоҳашро тарк карда, бо мақсади тақомулдиҳии ҷаҳонбинии илми худ ба саёҳат барояд. Ӯ ҳамроҳи дӯстаи Абдуллои Файёз ба Тошканд меравад. Ҳоҷӣ Юсуф бо ҳикояҳои аҷибаш шавқи шоир Абдуллоро ҳам ба сафари хориҷа рӯз ба рӯз зиёд мекунад.

Саёҳатҳои дуру дарозӣ дар пешистода ва пур аз азобу хавф маблағи зиёдеро металабиданд. Абдуллои Файёз дар Тошкент бо соатсозӣ машғул мешавад ва бо роҳҳои дигар барои сафари оянда пул ҷамъ мекунад. Юсуф бошад, бо роҳи тарҷумонӣ ва баъзан навиштаҷоти худ

низ барои сафари дар пешистода сармоя чамъ менамуд. Аммо пул ёфтаи кори осон набуд, Дар Тошкент зиндагӣ карда ду дӯст нақшаи саёхати ояндаи худро мекашанд.

Рӯзе шоир Хочӣ Юсуфро ба хайрат мемононад:

— Хочӣ, тадоруки сафарро дидан гир.

— Ба кучо меравем?

— Ба ҳаҷ.

— Барои харчи роҳ оё ягон таҳмони тунукро сӯроҳ кардӣ ва ё тахмин карда мондӣ?

— Роҳи осонтарашро ёфтам.

— Қанӣ?

— Сесад сӯм дар киссааму ҳар вақт ин тамои шавад, боз чоп мекунем.

— Чиро чоп мекунед, пулро?

— Қолибу мӯҳрҳои се навъи вай — даҳсӯмӣ, бисту панҷ ва панҷоҳсӯмиашро бо соатсози немис сохтем. Олиҷаноб баромад.

— Аҳмакero, ки пули сохтаро нашиносад, лекин дар Тошкент ёфта наметавонӣ.

— Чӣ-қадар, ки хоҳӣ меёбем, — хандид шоир арақи рӯи калони пур аз нақши нағзак доштаашро бо рӯймолча пок карда. — Бо ҳамин пули қалбақӣ аз панҷ дуқон панҷ соати тилло харидам, — у аз киссаҳои камзӯл панҷам соату занҷирҳои тиллоро берун овардан гирифт. — Тезтар гурехтан даркор. Ба дуқон харидор ҳаст.

— Ҳар чӣ зудтар гурехтан даркор, вагарна ба даст меафтию ба дорат мекашанд, — гуфт Хочӣ аз хунармандию нотарсии рафиқи худ дар аҷабмонда. — Бехтар мешуд аз баҳри дуқон ҳам гузарию ҳозир чон ба саломат барем. Немис оё наметарсад?

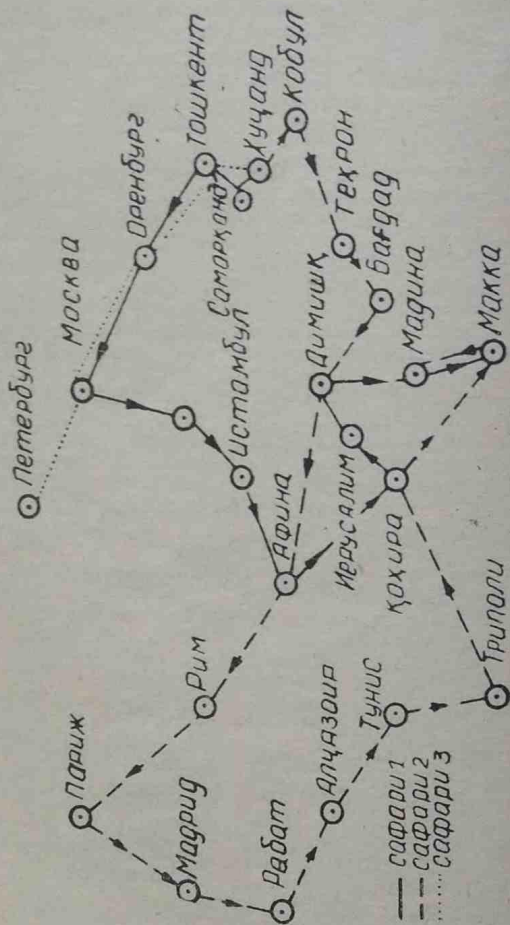
— Гуё парво надорад. Ман ҳам дуқонро нафурухта ба ҳеҷ чо намеравам, — якрави қард Абдуллои Файёз.

— Дастгират кунанд-чӣ?

— Одам ин қадар буздил намешавад, — хандид шоир ва дар тавсифи нотарси шеърه хонд. — Бо ҳамин дилу гурдаат хануз дар овони дувоздаҳсолагӣ ту чӣ тавр ба ҳаҷ рафтӣ?

— Мардонагӣю девонагӣ байни худ аз замин то осмон фарқ дорад. Ту девонагӣ карда истодаӣ. Барҳез, ки аз ин дуқон дуртар бошем. Оё ягон нафари онҳое, ки соат фурухтаанд, туро намешиносад?

— Намешиносад. Ман аз наздикиҳо нахариддам.

Схеман сафар

— Охир ин суммоти туро хазор-хазор одамоне, ки аз пеши дӯконат мегузаранд, дидаанд.

— Гови ало ҳам якто нею чӯтур ҳам,— боз бедардонаву бебоконе хандид шоир.— Ту натарс. Ман бо харидор гапро пазонда мондаам. Мераваму пул аз они ман, дӯкон аз они вай мешавад. Аз сахари пагоҳ дер намонда, ба роҳ медароем.

Ҳамин тавр ҳам карданд. Ба корвоне ҳамроҳ шуда, то Оренбург савораи аспу ароба ва аз он ҷо поездсавор, аввал ба Москва, аз он ҷо ба Одесса рафта, ба воситаи Истамбул ба Сурия, аз он ҷо ба Макка ва Мадина, аз он ҷо ба Юнон, Италия, Испания, Франция ва дигар шаҳрҳои Аврупою Африко рафта, ин дафъа ба воситаи Эрон ба Ватан бармегарданд. Дар тамоми ин сафар Абдуллои Файёз соатсозияшро давом медоду Ҳоҷӣ Юсуф мардикорӣ ва ҳаммолӣ мекард.

Азбаски забони русию туркиро хуб медонистанд, дар роҳи сафар тарҷумонӣ ҳам карда, рӯз мегузаронданд.

Ҳангоми саёҳати дуҷум олим дар Истамбул, Қоҳира, Париж, Рим ва баъзе шаҳрҳои дигар таваққуф карда бо музейҳо, китобхонаҳо, урфу одат ва маданияти он ҷо шинос мешавад, қайдҳои илмиашро ба тартиб меандозад.

Ҳамин тариқ сафари дуҷумини Ҳоҷӣ Юсуф низ 10—12 сол давом карда, тахминан солҳои 1885—1887 ба охир мерасад. Баъди аз сафар баргаштанаш қариб буд Юсуфро ҳатто аз ҳавлию ҷои ҳудаш маҳрум намоянд. Назар ба гуфти Абдуллои Файёз Ҳоҷӣ Юсуф баъди аз Миср омаданааш мачбур мешавад муддате ҳамроҳи ӯ дар яке аз ҳуҷраҳои мадрасае, ки дар маҳаллаи Қозӣ Луччакон ҷой гирифта буд, зиндагӣ кунад. Юсуф дар мадраса бо мударрисон дар хусуси пайдоиши олам, аҷроми самовӣ баҳсу мунозира мебурд. Шабе дар мадраса мударрисе ба муллобачагон, шогирдон ва ҳамсӯҳбатонаш дар бораи аҷроми самовӣ нақл карда мегуфт: осмоне ки шумо мебинед, иборат аз ҳафт қабат фулузот ва ғайраҳо сохта шудааст. Равшании офтоб бошад аз байни ин қабатҳо гузашта, то ба Замин мерасад. Ҷавони таҳсилдидаву донишманд аз ин афсонаи мударрис дар таъҷуб мемонад. Вай хокпартои мисиро гирифта ба муқобили чароғи мудаввар медорад. Сояи хокпарто ба рӯи мударрис меафтад. Ҷавон ба мударрис бо савол муроҷиат мекунад: шӯълаи чароғ ҳатто аз хокпарто нагузашта пас чӣ хел ва аз кадом ҳафт қабати осмону фулузот

шӯълан Офтоб ба Замин мерасидааст. Мударрис аз ин худсарии олими ҷавон ба ғазаб омада аз қуръон далел меорад. Ҳочӣ Юсуф ин далелро ҳам рад мекунад. Мударрис ниҳоят ба қаҳр омада, ба муллобачагони мадраса мефармояд, ки Юсуфро чун муртад зананд. Ҳама (ғайр аз Абдуллои Файёз), ба ӯ ҳамла меоранд, Юсуф ва Абдуллои Файёз илоче карда аз дасти онҳо халосӣ ёфта аз мадраса мегурезанд.

Ҷ китобҳои гузаштагони миллати худро хонда, аз таназули вай огоҳ шуда, дилаш месӯхт. «Вай акнун медонист, ки як калимаи зидди дину он ва як сухани бебоқонаи муқобили ислом гуфтааш ҳолашро табоҳ карда метавонад ва роҳи аз ҷаҳолату бемаданияти начотъёбии миллати худро дар ҳонондани фарзандони вай медид»¹.

Баъди ба Россия ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна, соли 1866 (он вақт Ҳочӣ Юсуф 24 сола буд), аз он ҷумла Хучанд ӯ ба вазифаҳои гуногуни маъмури таъин карда мешавад. Пеш аз ин вай бо қорҳои илмӣ-эҷодӣ машғул буд. Марҳум М. Нурматов навишта буд, ки «Ҳочӣ Юсуф дар синни 50—70-солагӣ ба сифати донишманди писандидаи халқ машҳур мегардад.

Аз охири асри XIX сар карда дар маъхазҳои хаттии русӣ номи Ҳочӣ Юсуф Мирфайёзов чун оқсаққоли об (хусусан системаи обёрӣи Ҳочабоқирғон), мироб ва идораву иҷроқунандаи қорҳои волостӣ (волостной управитель) вомерхӯрад. Намояндагони маъмурияти ҳокимияти подшоҳии рус беҳуда ҳамин гуна шахси обрӯманду забондонро ба ин вазифа таъин накардаанд. Ҳочӣ Юсуф аз ӯҳдаи иҷрои ин вазифа баромада метавонист. Бино ба нақли муосирон ӯ чанде умри худро ба идоракунии волостҳои Исфонику Нав гузаронидааст. Ҳамчун амалдорони дигар вай соҳиби мулку замин буд. Ривоят мекунанд, ки Ҳочӣ Юсуф «дар ҷамоати Нав 45 таноб, Янги Қӯрғон 12 таноб, Оқтеппа 12 таноб, ҷамъ 71 таноб замин дошт». Ин заминро маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ ба ӯ ҷудо карда додааст... Микдори зиёди заминро бойҳои маълуми Хучанду атрофи он ба ивази ба роҳ мондани системаи обёрӣ ба ӯ бахшидаанд.

«Ҳочӣ Юсуф дар деҳаи Қатағани Хучанд заминҳои қорам дошт ва яке аз деҳқонони ӯ ҳамин мард (Пӯлодҷон Зоҳидов — муаллиф) буд. Олим, ки аксар қорь-

¹ Раҳим Ҷалил. Маъвои дил. Саҳ. 31—32.

яккорунашро худ соҳибӣ хонаю чо ва зан мекард, ба ин ҷавони меҳнатдӯст меҳр монда, боре дар вақти хушҳолӣ меғӯяд, ки писараш хоҳад шуд. Маънии ин домоди ман мешавӣ буд. Аз рӯи васияти Ҳоҷӣ баъди як соли вафоти ӯ Шарафнисоро ба Пӯлодбой доданд»¹.

Баъзе муаррихон қайд мекунанд, ки Ҳоҷӣ Юсуф со- нитар вазифаи оқсаққолии уезди Хучандро ҳам иҷро кардааст. Ба ҳамин масъала муфасссалтар истода мегу- зарем, зеро ки ин ба ходисаҳои таърихӣ соли 1916 дар Хучанд ва уезди он вобастагӣ дорад.

4 июли соли 1916 дар майдони васеи назди Ёрдаи шаҳри Хучанд шӯриши халқӣ бархост. Аз ҳар сӯ аҳли хунару меҳнат ба ин чо ҷамъ омада буданд. Майдони назди Ёрда ба маҳшаргоҳе табдил ёфта буд. Баҳонаи шӯриш — талаботи бекоркунии рӯйхати мардикоргири буд. Оқсаққоли шаҳр Мирзобаҳодур дар маҳкамаи пристав пинҳон шуда, аз он чо ба шӯришгарон тир ҳолӣ кард.

Нависанда Раҳим Ҷалил саршавии воқеаи соли 1916-и Хучандро чунин тасвир кардааст: «Дар соли 1916 мардуми зидди мутлақият ба шӯромадаи Хучанд оқ- саққоли шаҳр Мирзобаҳодурро дар ҳамин Ҷорраҳа (ҷорраҳаи бозори Панҷшанбе — муаллифон) миёнагиру ва аз ин чо пешандоз карда, то маҳкамаи ҷиртаи бурд. Дар он чо вай аз қафои тиреза ба шӯришгарон аввалин шуда тир ҳолӣ кард ва дигар рӯи ба назди мардум раф- тан надошт. Бинобар ин, ба ҷои ӯ ҳукуматдорони под- шоҳӣ аз обрӯи Ҳоҷӣ Юсуф — шахси донишманд, соҳиб- эҳтиром истифода намуда, ӯро оқсаққоли шаҳр таъин ва домани поки ӯро доғдор карда буданд»².

Аз рӯи нақли Раҳим Ҷалил ва баъзе маълумотҳои дигар Ҳоҷӣ Юсуф ҳуди рӯзи саршавии шӯриш бо шӯ- ришгарон коре надоштааст. Ба мо ҳоло маҳз дар рӯзи саршавии шӯриши халқии Хучанд кадом мавқеъро иш- ғол кардани Ҳоҷӣ Юсуф маълум нест. Вале, чи тавре ки Раҳим Ҷалил ва муосирони Ҳоҷӣ Юсуф тасдиқ мекунанд, вай ҳамчун амалдор баъди пасанда шудани шӯриш маҷ- бур буд ба намояндагони ҳукумати подшоҳии рус дар бобати ба қорҳои ақибгоҳи фронт сафарбаркунии марди-

¹ Раҳим Ҷалил. «Маъвои дил», «Садон Шарк», 1970, № 3, саҳ. 36.

² Раҳим Ҷалил. «Дар маҳаллаи мо» Журнали «Шарки Сурх», 1964, № 2, саҳ. 24.

корон ёри расонад. Муаррихи намоёни тоҷик Зариф Раҷабов ҳаққонӣ қайд менамояд, ки дар бобати ба ҳаёт татбиққунии укази ҳукумати подшоҳии рус оид ба мардикоргири калоншавандагони ҳукумати подшоҳӣ ва шахсони обрӯманди Хучанд Абдуманнон Муинов, Мирзоқобил Мирзоумаров, Комилҷон Аминҷонов, Саидахмадхон Бузургов иштирок карданд.

Лаҳзаи баъди пасанда шудани шӯриши халқии Хучанд ба қорҳои ақибгоҳ сафарбар карда шудани мардикоронро Раҳим Ҷалил чунин тасвир кардааст:

«Пешопеши қатори аробаҳо се ғазтон паси ҳамдигар мерафт. Дар онҳо амалдорони подшоҳӣ савор шуда буданд. Вале аз ҳама ақиб ғазтоне мерафт, ки дар болон он Ҳочӣ Юсуф савор шуда буд. Вай камзӯли кабудӣ зардӯзӣ пӯшида, аз камар то ба китф ресмонҳои абрешимини ранг ба ранг кашида, ба миён шамшери нуқранайём овехта буд. Дар китфонаш ду пиёлаи хитой барин эполети дурахшон, дар сараш саллаи хурди симобӣ. Вай ба ришу мӯйлаби малларангаш дорувориҳои махсус молида сиёҳ карда буд.

Ғазтони оқсаққоли нави Хучанд Ҳочӣ Юсуф аз бозори ғӯза гузашта ба кӯчаи Муллоибод даромад. Дар ин кӯча одамон ба андозае пур буданд, ки «ҷои сӯзанзанӣ ёфт намешуд. Аробаҳоро миёнагир карда, хешу таборҳои мардикорон мерафтанд»¹.

Дар ҳақиқат, ҷӣ тавре ки З. Раҷабов қайд мекунад, Ҳочӣ Юсуфро ҳукумати подшоҳии рус барои хизматҳои маъмуриаш бо орденҳо мукофотонида буд.

Дар асари тозаи худ «Маъвои дил» Раҳим Ҷалил лаҳзаи ба Петербургравӣ ва аз тарафи ҳукумати подшоҳии рус ба вазифаи оқсаққоли таъин шудани Ҳочӣ Юсуфро чунин обу ранги бадеӣ додааст. «Ҳама ба намози хуфтан даромада буданд, ки ба ҳавлии беруни Ҳочӣ Юсуф пасу пеш дӯстонаш даромада омаданд. Аз ҷеҳраи Ҳочӣ намоён буд, ки шод аст.

— Хуб кардед, ки омадед, ҳофиз, — ба Содирхон таъзим намуд Ҳочӣ. — Намеомадед, одам мефиристодам.

— Магар меҳмонхоятон ҳастанд?

— Меҳмони азиз худи шумо, — хушҳолона гуфт Ҳочӣ Юсуф. — Маро ба Петербург мефиристанд.

¹ Раҳим Ҷалил. «Одамони ҷовид». Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1954, саҳ. 195.

— Ё раббӣ! — хитоб намуд мударрис. — Ба Петербург, барои чӣ?

— Дустам, ҳеҷ ташвиш нақашед. Чашингирии сесада-солагии тахтнинишнии хонадони император мешудаасту сардори уезд Рубах ба ҳамин таптана аз мусулмонони шаҳри Хучанд фиристодани маро муносиб дидааст.

— Мирзобаходур оқсаққол хушро шояд аз алам тофта-тофта гирад, — гуфт Асирӣ ҳам аз хабар хурсанд шуда. — Бигузур аз ҳасад даргирад, сузаду хокистар шавад.

— Хуш, ин албатта хушхабару лекин ман барои чӣ даркор шудам? — пурсид Ҳофиз. — Оё барои дилхушии тӯйхӯрон маро ҳам бо худ бурданӣ нестед?

— Худи шуморо-ку не, — мад кашид Ҳоҷӣ Юсуф, — як миёнбанди нукракӯби шуморо бурданӣ ҳастам, ки замоне ҳамин оқсаққоли шахрамон ба шумо инъом кардааст.

— Яъне Мирзобаходур?

— Ҳо, ҳамин тавр, — гуфт Ҳоҷӣ.

— Истед-истед, — Содирхон даст ба пешонӣ бурда, хандид. — Мирзомироншоҳ, писари Темурланг, ки аёлати Озарбойҷонро аз ҷониби падараш доштааст, албатта барои шӯхрату номбарорӣ, ғазалҳою сӯҳбати Ҳоҷа Камолро гуё писандида, камарбандашро ба ӯ инъом кардааст. Воқеаҳои аз сари он камарбанд гузаштаре худатон медонед, ки хочати баён нест. Рӯзе дар як сӯҳбате дар ҳавлии оқсаққол ман ба меҳмонони аз Фарғона ва Қашқар омадан вай ашӯла мегуфтам. Фарғонагӣ-ку як навъ мефаҳмид, қашқарӣ аз кучо мефаҳмид, ки ман чӣ меҳондам? Фарғонагӣ, ки ба ман чома пӯшонду қашқарӣ як хӯрчини пат инъом кард, оқсаққоли мо ҳам «кал аз кӣ кам?» — овоза шудан даркор, аз миён миёнбанди нукракӯбро шартӣ кушоду ба пешам монд. «Хайр, гуфтам ба дилам, аз хирс мӯе», гирифтаму бурда ба модари бачаҳо додам. Хозир ба ёдам омад. Лекин ягон бор напурсидаам, ки вай дар кучост. Айни асп барин тасмаи пахиро ғайри оқсаққол кӣ мебандад мегуёед? Хуш, ин миёнбанд чаро даркор шуд?

— Ман дар хузури Рубах будам, — гуфт Ҳоҷӣ Юсуф. — «Шумо одами ҷаҳондида ва аз ҳама муҳимтараш, забондон ҳастед. Забони русиро медонед ва як бор дар хузури император ҳам будед ва мушарраф ба инъоми он кас шудаед. Аз ин рӯ, мо ба қарор омадем, ки

ба ин ҷашнгири шуморо фиристем. Намояндаи мусулмонони тумани Хучанд. Шарафи олист, ки шумо ба солони сесадуми ҳукмронии оилаи бо шаъну шукӯҳ ва ҳашамати Романовҳо иштирок менамод. Лекин шарт ҳамин ки сару либоси ба ин тӯй муносиб ва мувофиқи худатон, яъне либоси миллӣ меёбед...» Фармуд, ки пагоҳ ҳамаи либосҳои ҷашнпӯшии худро аз назари кимёасари воли гузаронам... Омада бӯғчаҳоро тит карда, як ҷомаи кундали зардӯзи пайдо кардам. Мӯзаи хуб дорам. Саллаи симобӣ ҳаст. Аммо миёнбанд нест. Оқсаққол дар ҳамин вақт воқеан камарбандашро гуфт. — Ҳоло агар намеомадед, одам мефиристодам.

— Яъне давида рафта биёрам?

— Кошкӣ, ҳофизи азиз, савора меравед?

— Майлатон. Ҳар чӣ ҳаял нашавад,— розӣ шуд Содирхон ва ҳанӯз ягон соат аз миён нагузашта, миёнбандеро ба рӯмоле баста, ба бағал андохта омаду ҳанӯз аз берун хушхабар дод:

— Хайрият Ҳочӣ, дар сандуқ будааст. Барои халосӣ аз сандуқ дар ҳаққи шумо дуо мекунад.— Рӯмолро кушода, миёнбанди нукрақуб, саводкорнию мурассаъро берун овард.

— Кори кӣ бошад? — шоир ба даст гирифта ин тараф он тарафи камарбандро аз назар гузаронд ва ба саволи худ ҷавоб ёфт,— Амали Усмонзаргари худамон.

— Модом, ки оқсаққолро неву Ҳочӣ Юсуфро ба тантанаи пойтахт мефиристанд, донеду огоҳ бошед, ки қадру манзалати Ҳочиамон дар назди амалдорони подшоҳ аз оқсаққол баландтар аст,— гуфт шоир ба Яъқубҷон.

— Илоҳи ҳамин тавр шавад, тақсир,— гуфт ӯ содаёна.— Набошад, аз ҳамин рӯзина мочаро одам метарсад. Оқсаққол-ку як навъ одами шалдур-шулдур, миҷингдомулло, одами ҷудо ҳам бадкина.

— Шалдур-шулдурадон ҳам кар додари кӯр,— Ҳофиз ба гап ҳамроҳ шуд.— Як беадабӣ қунам, айб намефармод? Оқсаққоламон аз Ҳочӣ хавотир. Ҳочии мо дар доноӣ аз Мирзобаҳодур донотар аст, ин як. Баъдаху иззату обруи ӯ дар назди мардум калонтар. Оқсаққолро одамон аз мурдана метанам, думи хара меҷапам, тарсида хурмат мекунам. Агар оқсаққолиро ба Ҳочии мо диҳанд, дар ҳукуматро нию кордонӣ ман аминам, ки ҳамаро қонл мекунад. Инро оқсаққол медонад ва метарсад.

— Андешаатон беваҷх нест,— сар ҷунбонд шоир.—

Аммо ман ба ҷои Ҳоҷӣ Юсуф мебудам, кушанд ҳам ба оқсаққоли розӣ намешудам.

— Чаро, тақсир?

— Чунки аз ин рафтани Сангину омадани Солеҳ холи мардуми бечора бехтар намешавад,— ҷавоб дод шоир.— Амалдор бошӣ, ба фармони боло амал мекунию рӯз мебинӣ, вагарна кафшатро зуд тӯғрӣ карда мемонанд.

— Ин гапатон ҳам дуруст,— Ҳофиз ба далели шоир розӣ шуд.— Аммо ба андешаи ман Мирзобаҳодурро нею Ҳоҷӣ Юсуфро ба Петербург фиристоданашон бегап нест.

— Сабаби ин забондонии Ҳоҷӣ Юсуф ва як бор дар қабули подшоҳ будани вай аст, ки Рубах гуфтааст,— боз далел овард шоир.— Ё албатта одату услуби русхоро аз говгаданг дида хубтар медонад».

Шоир дуруст мегуфт.

Рӯзе ўро ба кабинети сардори уезд даъват карданд. Ё баъди паҳш карда шудани шӯрише, ки хучандиён бар зидди мутлақияти подшоҳӣ бардоштанду сабабаш мардикоргирӣ буд, ба амал пайваست.

— Шуморо мо барои ҷӣ ба ин ҷо даъват намудем, оё медонед?— пурсид Рубах ҷои нишаст нишон дода.— Надонед, бидонед. Мирзобаҳодур оқсаққол ҳамчун касе, ки аз ўҳдаи иҷрои вазифа набаромад ва ба мардуми нодони Хучанд фармони аълоҳазрат будани фармони барои корҳои ақибгоҳ сафарбаркунии одамонро фахмонда натавонист. Дар сояи ин воқеаи нагӯвар — балвои осӣён ба вукӯъ омада, сари на факат амалдорон, балки обрӯмандони шаҳрро ҳам ҳам кард. Мо ба ин мартаба, яъне мартабаи оқсаққоли шуморо пешбарӣ намудем. Шарафмандӣ насиби шумо шуд. Бо ин амал муборакбод мекунам. Волоҳазрат генерал-губернатор шуморо ба ҳамин мартаба муносиб ёфтанд.

Ё даст ба сӯи Ҳоҷӣ Юсуф дароз кард. Вай маҷбур шуд бархезад ва таъзим кунад.

— Волоҳазрат боварӣ изҳор намуданд, ки шумо чун шахси дар байни аҳоли обрӯманд бо мадади фуқарои содиқ ҳар кореро, ки ба зиммаи он мефарояд, алаҳусус сафарбариро бошарафона ба ҷо меоваред. Ба осӣён заррае раҳм намекунад. Ҳукуки шуморо ман зиёдтар мекунам.

— Лекин таассуф, ҷаноб, ки ман ягон бор ҳатто амин ё элликбошӣ нашудаам.

— Ҳеч таассуф шуда наметавонад,— ба киёфои худ ҷиддият дода, айнак ба ҷашм гузошт Рубах,— фармони Губернатор бетағйир мемонад.

— Охир ман...

— Дигар ҳел ҳал шудани ин масъала мумкин нест, суҳан тамом.— Маънии ин ба ту ҷавоб буд. Ҳоҷӣ почор бо ғардани хор-хорон аз он ҷо баромад. Ёро ғами саҳтузор расидан, озурдан, ҷабр намудан ба мардумоне, ки чун олим, табиб, маслиҳатгари бегараз эҳтиромаш мекарданд, мисли кӯҳ зер карда буд. Ё медонист, ки

Чу раҷонидани дил ҳаст осон,
Ба даст оварданиш набвад бад-он сон.

Доғи оқсаққолии маҷбурии ба бахти олим тўлнакашидаро ё дар замони советӣ тоза намуд. Аввалин шуда тамоми ҳучраҳои хавлии беруни худро барои кушодани мактаби советӣ тақдим кард.¹

Чунинанд баъзе маълумоте, ки мо ҳоло аз адабиёти мавҷуда ва аз нақли муосирони олим оид ба ин масъала ҷамъ карда тавонистем. Доир ба ақидаҳои сиёсии олим далелҳои зиёд надорем. Аз ҳамин сабаб ҳалли ин масъаларо ҳоло ба зимма намегирем.

Ҳоҷӣ Юсуф азобу укубати мардумро дар ҳукмронии дин меид. Хурофотпарастӣ, ба фаҳми Ҳоҷӣ Юсуф, роҳи побандию зулму мавҳумот аст. Аз ҳамин сабаб муносибати Ҳоҷӣ Юсуф бо аҳли диндор бад буд. Рӯҳониён аз Ҳоҷӣ Юсуф чун аз амалдор метарсиданд, вағарна ёро сангсор карда мекуштанд. Илова бар он далелҳои илмӣ олим сирри рӯҳониёниро фош мекард. Маҳдудиятҳои синфии олим ба ӯ имконият намедоданд фаҳмад, ки барои аз азобу укубат озод шудан ба муборизаи қатъӣ барои решақан кардани соҳти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии он-вақта бархестан даркор аст. Табиист, ки вай то ба дараҷаи даъвати аҳли меҳнаткаш ба ин муборизаи зидди мутлақияти подшоҳӣ расида натавонист.

Мо Ҳоҷӣ Юсуфро чун шахси сарватманд ва амалдор маҳкум менамоем. Лекин ғарҷанде Ҳоҷӣ Юсуф ба табақаи ҳукмронӣ Ҳучанди замонаш тааллуқ дошта бошад ҳам, ба табъаш на ҳамаи аҳли ҳукмрон, мансабдорони маъмури маъқул мешуданд. Аз рӯи нақли муосиронаш вай як шахси оташнафас буд, мудом бо ҳассосият, ҷушу

¹ Раҳим Қалил. «Маъвои дил», сах. 27—30, 34—35.

хуруш гап мезад. Хар кас чуръат карда, аз ӯ хар чиро нурсида наметавониаст.

Рузе Муъминҷон Қаримови Куркати ҳамроҳи Ҳоҷӣ Юсуф баъди басанда шудани корҳои маъмури аз Нав ба хавлии олим — Хучанд меояд. Тифоқо оқсаққоли ондавраи Хучанд Мирзобаҳодур, ки ҳаммаҳаллаи Ҳоҷӣ Юсуф буд, уро ба хавлиаш даъват мекунад. Ҳоҷӣ Юсуф ва Муъминҷон ба хавлии Мирзобаҳодур мераванд. Дар меҳмонхонаи оқсаққол аллакай баъзе маҳаллагиро ва чанд амалдори маълуми шаҳр ҳам омада, мунтазири омадани касе буданд. Ҳоҷӣ Юсуф ва Муъминҷон ҳам дар қатори меҳмонон мешинанд. Фурсати зиёде нагузашта, аз берун овозҳои «омаданд, омаданд, пойандоз бароретон», — баланд мешавад. Шахсони дар меҳмонхона нишаста:

— Э, ана, Шокир-ноиб ҳам омаданд, — гуён аз паси ҳамдигар ба пешвози он кас берун баромадан мегиранд. Ҳоҷӣ Юсуф бошад, Шокир-ноиб қаллоб ва фиребгари номии замонаш меҳмони «муътабарӣ» оқсаққол буданаширо фаҳмида аз меҳмонхона намебарояд. Баъди нишастани меҳмонон, Ҳоҷӣ Юсуф ба Шокир-ноиб як менигарад хавлии оқсаққолро тарк мекунад.

Фардон ҳамон рӯз Мирзобаҳодур ба хавлии Ҳоҷӣ Юсуф омада аз ӯ гилаи зиёд мекунад. Оқсаққол мегӯяд, ки ӯ Ҳоҷӣ Юсуфро ба Шокир-ноиб шинос кардани буд. Ҳоҷӣ Юсуф бошад, ба «илтифоти» оқсаққол «миннатдорӣ» баён карда, мегӯяд, ки аввало барои беиҷозат тарк кардани меҳмонхонаатон узр меҷӯям. Сонӣ, ман шуморо ҳурмат мекунам, зеро ҳардуямон ҳам бошандагони як маҳалла ҳастем. Лекин дар ҳусуси меҳмони шумо Шокир-ноиб ҳаминро гуфтани ҳастам: мумкин ӯ барои шумо шахси азизу муътабар бошад, вале барои ман чун инсон қимате надорад. Афсӯс, ки аз аввал кӣ будани меҳмонатонро надонистам, узр мегуфтаму ба хавлиатон намерафтам.

Баъзеҳо дар бораи муносибати Ҳоҷӣ Юсуф бо аҳли меҳнаткаш шубҳа доранд. Ӯ чун амалдори маҳаллӣ, албатта, бештар манфиати синфӣи ашхоси ҳукмронро ба назар мегирифт. Вале ҷи хеле ки аз нақлҳои ҳамсӯҳбатони ҳуди Ҳоҷӣ Юсуф, ин чунин ривоятҳои хатти маълум мегардад, ӯ тарафдори заҳматкаши бечора ҳам мешуд, доди судхуру ҳақиқату қаллобонро меод. «Боз як хотиран аҷоибӣ вобаста ба ҳамин Чорраҳа (чорраҳаи кӯҳ-

нан бозори Панчшанбеи Хучанди тоинқилобӣ — муаллифон): як рӯзи тобистон ба дӯконхонаи мо (дӯконхонаи пойафзолдӯзии падари Раҳим Ҷалил — муаллифон) меҳмоне омад. Падарам ба ман панҷ тин дода фармуд:

— Давида ба Ҷорраҳа раву ба Собирамаки харбузафурӯшат ҳаминро дода, «як харбузаи умрбоқии ширинашро ёфта диҳед» — гӯй. Тохта раву тохта биё. Ман ба замин туф мекунам, кани хушк нашудан пеш омада метавонӣ-мӣ? Шапарак барин тоз.

Ман мисли иштироккунандаи пиёдапойгаҳ, ки дар бандаргоҳ эстафетаро аз дасти дигар гирифтаи замон метозад, пулро гирифтаму ба кӯча тохта баромадам. Бодвор тез ба Ҷорраҳа омадам. Дар ин ҷои даромадгоҳи растан қассобӣ Собиркемтик ном харбузафурӯше, ки бинобар харбузашиносии ӯ харидоронаш бисёр буданд, дӯкон дошт. Собиркемтик — аз сабаби бодхӯрда будани парраи чапи биниаш ӯро ҳамин тавр меномиданд — дар паси хирвори калони харбузаҳои оби набот, умроқӣ, шакарпора, лӯбиғӣ ва зомучаҳои бевақтии хушбӯй меистоду аз харидор гуфтагашро мегирифт. Ба мобайни харидорон даромада, ба харбузафурӯш пулро дарозкунон чандин бор гуфтам, ки як харбузаи ширини умрбоқӣ диҳед. Ӯ гӯё намешунид, ки аҳамияте намерод. Баъде ки овозамро баланд кардам, дилгириона рӯйҳои бе ин ҳам пурчинашро пурчинтар ва чунон, ки меғунд иллат кард:

— Хой устозода, як нафас гапро ба гап мон! — рӯ ба ҷониби як марди аз сару либосаш камбағалнамо ва аз панҷаҳои аз ранги гули хайрӣ сиёхшудааш кафш, ё маҳсидӯз буданаш маълум, нигоҳ карда гуфт: — Ман ба девор не, ба шумо гуфта истодаам, ки намешавад. Неро мефаҳмед?

— Аз рӯятон гардам Собирако, — илтиҷо мекард қосиб, ҳарчанд ки аз харбузафурӯш хеле калонсолтар менамуд, — «тилло мағир, дуо гир, дуо мағар тилло нест?» — гуфтаанд. Илоҳӣ аз бачагонатон орзуятонро бинед. Якотон даҳ шавад. Як хомакча-дия. Ҳеҷ қисса не. Хӯрда дар ҳаққатон дуо мекунам, — ӯ харбузаи майдаро ба рӯи каф гирифта, ба харбузафурӯш наздиктар мебард.

— Эй шумо одами бетамиз будаед. Гуфтам, ки не. Ба се пул харбуза медиҳанд-мӣ? — лабашро бурма кард харбузафурӯш.

— Ҷон, Собирако, — қосиб умедашро намереканд.

— Равед, равед, аз қорам намонед, — дӯғ зад дар

охир харбузафуруш ва косиб мехост равад, ногоҳ аз қафо овозе ўро боздошт.

— Қанӣ, амак, домани чомаатонро бардоред.— Ҳамаи харидорон ва харбузафуруш филфавр даст ба сандуқи дил ниҳода, ба марди миёнақади кулӯтариш, ки ба тан камзӯли мохути кабуд, дар по мӯзаи хиром ва дар сар саллаи майдаи симобӣ дошт, таъзим карданд ва аз назди хирвори харбуза худро ақибтар кашиданд.

— Ман ба шумо мегӯям, доманатонро бардоред,— марди камзӯлпӯш ду лаби чомаи косибро аз қафо қат карда, ба дасташ доду ба харбузафуруш фармуд, ки ба пушторои ӯ харбуза бор кунад.

— Қанӣ, тез бошед, чӣ қадар, ки бардоранд.

Косиб ҳайрон ва хичил меистод. Харбузафуруш бошад, бо чолокии муаллақгарон ба пушторои ӯ харбуза-хоро болои ҳам мегузошт. Чун домани чаппагардон дигар чизро набурд, камзӯлпӯш ба китфи ӯ даст монда гуфт:

— Равед, амак. Бо бачаю качаҳоятон хӯреду Собир-амакатонро нағзакак дуо кунед, ки аз дарди зихнагӣ халос шаванд,— ӯ дид, ки косиб карахт истодааст, илова намуд:

— Равед, набошад ин кас аз дасткушое пушаймон мешавад. Охир, гӯед, ки розӣ ҳастед.

— Яки ба ҳазор розӣ. Баред, усто,— ночор харбузафуруш олиҳиммати қард.— Бурдан гиред. Натарсед, се пулатон ҳам даркор нест. Тақсирамро дуо кунед, шудааст. Баъзе харидорони хангоматалаб бо имо косибро ба рафтани водор намуданд, ӯ ду-се қадам пуштноки ва бо паҳлу роҳ гашту баъд чунон тез рафт, ки дар як нафас аз назар ғойб шуд.

— Тақсир, ягон харбузаи ширин бурида диҳам буд,— хушомадгӯи қард харбузафуруши рангу рӯяш аз аламу афсӯс сурху сафед ва ҳалқаш хушкшуда.

— Саломат бошед,— гуфт камзӯлпӯш ва даст ба киса мебурд, ки Собир нагузошт.

— Ин кас кӣ? — пурсид касе оҳиста аз дигаре.

— Оксаққоли нав Ҳочӣ Юсуф ҳамин одам-дия,— ҷавоб дод вай ва овозашро пасттар намуд: — Хуб соз қард-мӣ? Ҳалолат бод.

Сонитар фаҳмидам, ки ин одами доди харбузафурушро дода бедилшинос, олими илми ҷуғрофия, дар Осиёи Миёна аввалин каси офарандаи кураи Арз Ҳочӣ

Юсуф будааст. Баъди рафтани Ҳочӣ Юсуф харбузафурӯш ба чорпоя нишаста охи бадард кашид. Ба харидорони дар атрофаш буда, «як дам маро ба ҳолам монед. Хӯрок хӯрда меоям» — гӯён ба болои харбузаҳо чомаву астар пушид.

— Амакҷон, дадом фақат аз амакат гир гуфта, шуморо таъин карданд, — бо илтиҷо ба ӯ пулро дароз кардам.

— Ана, хо, ҳамонро гир, — харбузафурӯш пулро гирифта як лаби астари рӯи харбузакоро бардошта, харбузачаеро бо ангушт нишон дод.

Харбузаро бурида ба назди меҳмон мондем, бемаза баромад. Меҳмон харчанд бо тасаллини дили мизбон «ширин набошад ҳам бегуборакак будааст» — мегуфт, димоғи падарам сӯхт.

— Хонааш сӯзад, кемтик харбузаи бемаззаро додааст, — гуфт бо афсӯс ӯ. Аммо беҳабар буд, ки Ҳочӣ Юсуф хонаашро набошад ҳам, худӣ кемтикро сӯзонда кабоб кард¹.

Ҳочӣ Юсуф марде буд риндмизочу озодфикр. Ӯ ба муқобили ҷаҳлатпарастии пайравони шариат суҳанҳои бебокна гуфтааст. Беҳуда нест, ки баъди сафари дуоҷу маш диндорони маҳаллӣ «аз Макка кофир шуда омадааст» гӯён таъна карда, Ҳочиро ҳатто «ғайридин» эълон намудаанд.

Сокинони шаҳру деҳ дар ҳар кори мушкӣ аз ӯ маслиҳат мегирифтаанд. Нақл мекунанд, ки боре дар масҷиди маҳаллаи Оғолиқон интиҳоби имом гузаронида мешавад. Дар масҷид аҳолии маҳалла ба ду гурӯҳи ба ҳам муқобил тақсим мешаванд. Як гурӯҳ Шарифхӯчаро ва гурӯҳи дуюм Мулло Солеҳро пешбарӣ мекунанд. Шаҳсе аз байни онҳо мегӯяд, ки хархашаи мо суд надорад, барон ҳалли одилонаи масъала бояд ба шахси обрӯманду бетараф муроҷиат намоем. Дар маҳалла шахси калонсолу соҳибилм Ҳочӣ Юсуф-пачо ҳастанд. Ба назди ҳамон кас меравему масъаларо мефаҳмонем. Агар чун шахси ҳолис, кадоме аз ин номзадхоро маслиҳат диҳанд, ӯро имомни масҷид интиҳоб мекунем. Фикри мард ба гурӯҳҳо маъқул мегардад ва онҳо назди Ҳочӣ Юсуф мераванд.

¹ Раҳим Ҷалил. «Дар маҳаллаи мо», Шарқи Сурх, 1964, № 2, сах. 23—25.

— Ҳочӣ Юсуф арзи ҳаммаҳаллагихояшро шунида, афсӯс меҳӯрад:

— Ба ин гуна масъалаҳо даҳолат карда наметавонам, чунки ба масҷид намеравам. Аслан масҷид ҳонаи худост меғӯянд. Дар ин ҷо ҷанҷоли бандагонаш ҷӣ ҳоҷат доштааст? Агар аҳвол ҳамин хел рафтаи гирад, аз эҳтимол дур нест, ки соли оянда шумо аз интиҳоби худо ҳам даст намекашед.— Барои ман дар масҷид Шарифи «Макка» имом шавад ҷиyo Мулло Солеҳи «Гов» шавад ҷӣ. Маслиҳат карда худатон ҳал кунед.

То имрӯз қариб ҳамаи муаллифоне, ки дар хусуси Ҳочӣ Юсуф сухан меғӯянд, қайд менамоянд, ки олим соли 1342 ҳиҷрӣ (соли 1924 мелодӣ) аз дунё ҷашм пӯшидааст. Ҳочӣ Юсуф Мирфайёзов дар қабристони масҷиди шайх Муслиҳиддин мадфун аст.

Яке аз рӯзҳои тирамоҳи соли 1966 дар ҳавли Мунирхон Муинзода, Яхёхӯҷа Орифӣ, Ҷалолхон Хӯҷаев, Сафохон Аминзода дучор омадем ва муддате оид ба шахсияти олим ва таърихи ғавташ сӯҳбат доштем — нақл кард Муинзода.

— Ҳамон солҳо ман муаллими яке аз мактабҳои нахустини советӣ будам, ки дар ҳавлии олим ҷой дошт. Инро Сафохон ҳам медонанд. Марги муфочоти Ҳочӣ Юсуф то ҳол аз хотирам намеравад, аз он ҳодиса мутаасир гашта, таърихи ғавташонро гуфта будам.

М. Муинзода дафтарчаи хотироти худро бароварду сатрҳои аввалини шеърро аз рӯи он, сипас давомашро аз ёд ба мо хонд. Инак «Таърихи манзум аз Мунирхон Муинзода дар вафоти Ҳочӣ Юсуф»:

Бигзашт чун Ҳочӣ Юсуф аз ҷаҳони бевафо,
Дехкони ҳаҷри ӯ ба дил биншонд тухми доғҳо.
Дар ҳайату ҷуғрофиё мумтози асри хеш буд,
Чун ӯ надида ҳеҷ кас дар ҳеҷ шаҳру ҳеҷ ҷо.
Дарёи фикрам мавҷ зад, чун моҳи ғаввосаш шудам,
Аз баҳри соли архи¹ ӯ кардам Муниросо² шино.
Домони фикри хешро тире хирад дарзод зуд,
Бе райбу шак³ гуфто, ки «вай донишвари ҷуғрофиё».

Моддан таърих дар ин ҷо «вай донишвари ҷуғрофиё» мебошад, ки тахминан ба соли 1343 ҳиҷрӣ (1925)-и мелодӣ рост меояд.

¹ Арх — таърих.

² Мунир — номи муаллиф.

³ Бе райбу шак — бе дурӯғу шубҳа.

Дар ин манзуман таърих муаллиф олимро аз ҳад зиёд таъриф кардааст. Ин нисбат ба хизмати илмӣи донишмандони гузаштаи соҳан нучуму ҷуғрофия (Абурайҳони Берунӣ, Улӯғбек ва баъзеи дигарон) беъътиной мешуд.

Поёни расми олим, ки дар суратгирхонаи П. Вахрушин дар Хучанд гирифта шудаасту аз духтари олим Шарафнисо ба мо дастрас шуда буд, низ санан вафот соли 1925 зикр ёфтааст. Хулоса, ӯ дар синни 82—83 солагиаш аз дунё чашм пӯшидааст.

Тадқиқоти мероси илмӣ-эҷодии Ҳоҷӣ Юсуф, ҳуҷҷатҳои хаттӣ дар бораи ӯ ва силсилаи нақлҳое, ки аз муосирони олим навишта гирифтём, хонандаро бо аҳволи зиндагӣ, фаъолияти илмӣи ӯ шинос мекунад. Ба ҳамин муносибат акнун мо бояд ба саволе ҷавоб диҳем: оё ҷараёни зиндагӣ, фаъолият ва мероси гузаштаи Ҳоҷӣ Юсуф Мирфайёзовро, ки шахси мураккаби замонаш буд, омӯхтан даркор аст?

Мо фаҳр дорём, ки Ҳоҷӣ Юсуф барин шахс аз байни тоҷикон ба дунё омадааст. Асарҳои ӯ ба забони тоҷикӣ таълиф ёфтаанд. Баҳри омӯзиши мероси илмӣи вай донишмандони имрӯзаи тоҷику ўзбек камар бастаанд. Онҳо Ҳоҷӣ Юсуфро ба қатори олимони номии Осиёи Миёна дохил мекунад.

Ба кадом миллат тааллуқ доштани олим пеш аз ҳама аз рӯи забони модарӣ ва зодгоҳаш муайян карда мешавад. Вале бинобар бо сабабҳои гуногун зодгоҳашро тарк карда дар мамлакатҳои дигар умр гузаронидану эҷод кардан ўро баъзе мардумони дигар кишварҳо низ олимӣ худ меҳисобанд. Ин — фаҳри ҳам миллӣ ва ҳам интернационалӣ аст. Ба ҳар ҳол ҳаминро гуфтан зарур аст, ки қомеъҳои ҳозиразамон худ ба худ аз осмон наафтадаанд, онҳо натиҷаи тадқиқоту кашфиёти дуру дарози илмӣест, ки инсоният дар давоми асрҳо гузарондааст. Дар роҳи илм бисёр бузургони замони гузашта машаққат кашидаанд, ба таъқибкуниҳо дучор шуда, маҷбуран фирор намудаанд. Баъзеи онҳо дар ин роҳ қон нисор кардаанд. Теғи қотилон сари Архимеду Улӯғбекро аз тан ҷудо сохт, ҷисми Ҷордано Бруно дар оташи инквизицияи асримиёнагӣ ҳокистар шуд. Нисфи умри Исаак Нютон дар қашшоқӣ гузашт. Абурайҳони Беруниро занҷирбанд карда, ба Ғазна бурданд. Дар ҳамин гуна шароити ногувор ва вазнин бисёрҳо ин гуна

мардони майдони илм барон офаринишу ривочи илми ҳозиразамон заҳмат кашида замина тайёр кардаанд. Дар шаронте, ки онҳо умр ба сар мебурданд, ривочдиҳии соҳаҳои гуногуни илм кори осон набуд.

Албатта, бо ин гуфтори худ Ҳочӣ Юсуфро ба арши аъло баровардани нестем. Ҳар кадом олим аз рӯи хизматҳои илми худ мақоми ҳархела дорад. Дар таърихи илм ҳоло номҳои на ҳамаи олимони маълум аст. Чанд муддат аз ин пеш доир ба Ҳасан-халифа ном донишманди қаротегинӣ (асри XVIII) дар маҷаллаи ўзбекии «Совет мактаби» (1965, № 10), сонитар дар шумораҳои ноябрӣ (соли 1965), январӣ, февралӣ (соли 1966) рӯномаи «Тоҷикистони Советӣ» ҷаҳор мақола ҷоп шуд. Дар якеи онҳо муаллиф гумон мебарад, ки Ҳасан-халифа — ирригатор ва табиби номӣ, сайёҳ — аз авлоди эшон буда, сарвати зиёде доштааст ва феодалӣ номдоре будааст. Ҳасан-халифа бо амирони Бухоро Насрулло ва Музаффар алоқаи наздик доштааст, ҳатто хангоми ба тохту тозҳои ҳарбӣ баромаданашон ин амирон аз Ҳасан-халифа фотиҳа мегирифтаанд. Муаллиф дар охири мақолааш чунин хулоса мебарорад: «Саволе ба миён меояд: ҳаёт ва амалиёти Ҳасан-халифаро омӯختан лозим аст ё не? Ба фикри мо лозим. Вақте ки сухан дар бораи Ҳасан-халифа меравад, мо бояд ҳаёти ўро ҳафтарофа омӯзем».

Ҳамин тариқ, мо фаъолияти Ҳочӣ Юсуфро чун олим, ки барои ривочи илми замонаш ҳиссае гузоштааст, меомӯзем.

МАҲСУЛИ ЭҶОДИ

Олимони борҳо қайд кардаанд, ки мучассамаи қураи Замин, ки Ҳочӣ Юсуф ихтироъ кардааст ва ҳоло дар музеи республикавии таърих ва маданияти халқҳои Ўзбекистон (ш. Самарқанд) гузошта шудааст, глобуси сеюмин ва машҳурест дар таърихи илми расади Шарқ.

Ин глобус аз нуқтаи назари география, картография, астрономия, терминология ва транскрипция кимати қалони илмӣ ва амалӣ дорад.

Хӯш, сабаби сохта шудани ин қураи мучассама чист? Дар ин хусус нақли Бобоҳон Муҳаммадхонови 84-сола, ки ҳоло дар ш. Исфара дар ҳаёт аст, ҷолиби диққат мебошад.

Хочӣ Юсуф дар назди Глобуси ихтироъкардааш

Б. Мухаммадхонов — домоди Тошхоҷа Асири доир ба илмҳои расад, ҷуғрофия, таърих ва адабиёт маълумот дорад. Ҳоҷӣ Юсуф ин ҷавони таҳсилдидаро ҳурмат мекард. Муддате ӯ ба Ҳоҷӣ Юсуф чун шогирд хизмат кардааст. Ҳоҷӣ Юсуф ӯро навозишкоропа «тӯрача» ҳам меномид. Аз рӯи гуфтаи худӣ он кас дар навиштани китоби Ҳоҷӣ Юсуф оид ба илми фалакиёт ширкат доштааст. Мо дар ин бора дар поён нақл мекунем. Оид ба ҷуғрофия ва илми расад олим Ҳоҷӣ Юсуф ба ин ҷавон нақлҳои зиёде кардааст, хангоми яке аз машғулиятҳои ӯ таърихи сохта шудани мучассамаи кураи Заминро нақл мекунад: Дар Осиёи Миёна мукамал гирифтани Офтоб (кусуф) муайян карда мешавад. Мунаҷҷимони рус ҷои пурра гирифтани онро байни Қиззаху Зомин муайян мекунанд. Дар рӯзи мукаррарӣ бо фаъолияти аъзоёни ҷамъияти императории географии Россия мунаҷҷимони рус, олимони ҷуғрофия ва дигарон дар ин ҷо ҷамъ меоянд. Ҳар кадоме аз мунаҷҷимон бо олотҳои гуногуни расад мушоҳидаи худро мегузаронд. Ба ин маросим намоёндагони ҳукумати маҳаллӣ ҳам даъват карда шуда буданд. Ҳоҷӣ Юсуф, ки он вақт вазифаи идоракунандаи волостро адо мекард, бо таклифи сардори пристави Хучанд В. К. Арцишевский дар ин маросим ҳозир мешавад. Анбӯҳи одамон бо ҳиссиёти зиёде мунтазири воқеаи бузург буданд. Дар айни вақти гирифтани Офтоб аз деҳоти дуру наздики атроф садон баланди азонгӯӣ, лагандкӯбни мардум шунида мешавад. Баъди хатми тадқиқоти астрономӣ амалдори ҳукумати подшоҳӣ бо тамасхур ба Ҳоҷӣ Юсуф муроҷиат намуда, ба ӯ эрод мерасонад, ки то чи андоза халқҳои маҳаллӣ беилманд, дар ҷаҳолат мондаанд.

— Бинед, халқи шумо то ҷӣ андоза гумроҳ, аз комъёбиҳои илми нучум ва ғайра беҳабар аст. Гумон аст, ки шумоён дар ин соҳа таърихатонро дошта бошед. Дар китобҳои шумоён ман хондам:

Гов дар моҳиву моҳӣ дар ҳавост,
Чун замин дар пушти гов истода рост.

— Акнун, ҷаноби мӯхтарам, иҷозат диҳед ман низ ба шумо як рубоиёти Хайёмо хотиррасон кунам,— меғӯяд дар ҷавоб Ҳоҷӣ Юсуф:

Говест дар осмон номаш Парвин,
Гови дигаре нухфта дар зерӣ замин.

Чашми хирадат кушой, эй аҳли якин,
Зеру забари ду гов муште хар бин.

Шарҳи ин рӯбой он аст, ки аз рӯи ақидаи чоҳилони диндори Эрони қадим Осмонро ситораи (малоикаи) Парвин, Заминро гов дар шохҳои худ нигоҳ медоштаанд. Умари Хайём ба шахсоне, ки ба ин афсона боварӣ доштанд муроҷиат намуда, онҳоро ба хар баробар мекунад, беилму маърифат буданашонро таъкид менамояд.

— Ақоиди уламои чоҳил ҳамин хел аст, чаноби Арцишевский, вале, такрор мекунам, гузаштагони халқи ман — бузургони илм ҳамеша ба муқобили ин гуна ақоиди динӣ мубориза мебурданд, онро тамасхур мекарданд ва фикрҳои илмиро дар хусуси Осмон, Замин, сохти онҳо қувват медоданд.

Раҳим Чалил ба ин фактҳои таърихӣ такъя намуда, дар «Маъвои дил» лаҳзаи номбурдари бо чунин буриши бадеӣ тасвир мекунад:

«— Чунин мағруриро агар чаноби шумо, Хочӣ Юсуф, бо ягон асари илмӣ худ поядор мекардед, ба қавли худатон «ҳам савоб мебуду ҳам хурмо» — мегуяд Арцишевский.

— Худо хоҳад, исбот хоҳем кард.

— Ба худо илтиҷо мекунам, ки моро ба ҳамон рӯзи саъд бирасонад, — пичинг партофта рафт пристав.

Хочӣ Юсуф баъди ин қариб як моҳи тамом дар кӯчаю маърақаҳо нанаи мушта монд. Яке овоза мекард, ки ӯ кимёгарӣ мекунад аз мис тилло месозад. Дигаре мегуфт, ки ӯ шабу рӯз «Алқонун»-и Абӯалӣ Синоро меҳонаду оби ҳаёт тайёр мекунад, ки хӯрда умри Нӯҳ ва Хизро бинад. Лекин Хочӣ Юсуф машғули сохтани кураи арз буд. Ин кураи нодиро олим дар ҷавоби таҳқири амалдор тайёр карда буд¹.

Пас аз ба зимма гирифтани вазифаи душвор — офаридани мучассамаи кураи Замин дар ҳаёти Хочӣ Юсуф давраи мушқил, вале шарафнок сар мешавад. Охир, мучассамаи кураи Замин маҳсули кори яқсола нест. Барои онро сохтан ӯ аввало маслиҳати устоёни халқии Хучанд, наччорону наққошон, рассомон, заргарон, дуредгарон, адибону сайёҳон, — ҳуллаи фикри аҳли илму

¹ Раҳим Чалил. «Маъвои дил», «Садон Шарқ», 1970, № 3, саҳ. 32—33.

адабро мегирад, бо онҳо ҳамкорӣ менамояд. Дар ин хусус ӯ таҷрибаи бои олимони гузаштaro меомӯзад. Он вақтҳо шаб чодирашро аз сар партояд ҳам, чароғи болохонаи кори олим хомӯш намешуд.

Боигарии писандидаи ӯ китобу нақшаҳои гуногун буданд, ки болон мизи кориаш гирд оварда шуда буданд. Олим бо ҳарисии том онҳоро аз назар мегузаронд, нақшаашро мекашид, аз рӯи он сонӣ қисмҳои алоҳидаи глобусро тайёр менамуд ва ба ҳамкор, ёрдамчиёну маслиҳатгаронаш — Тошхоча Асирӣ, Ҳусайни Рочей, Абдуллои Файёз, Нурмуҳаммади мисгар, усто Ёқубҷони фаранг ва дигарон нишон дода, муҳокимаю мубоҳиса мекард. Аз рӯи қудрату қобилиятҳои ҳар яке аз номбурдагон ҷузъҳои алоҳидаи кураи мучассамавро тайёр мекарданд. Вале сохтану тафтишоти илмии кураро Ҳочӣ Юсуф чун ихтироъкори асосӣ ба зиммаи худ гирифта буд. Хуллас, дар кори ба табъ расонидани мучассамаи кураи Замин меҳнати коллектив сарф шудааст. Ҳочӣ Юсуф мувофиқи плани тақсимои супоришҳои худ ба мутахассисони дар боло номбурда тарзи сохта омадани асбобҳоро нишон меод. Худаш ҳамроҳи Ҳусайни Рочей дар бораи баҳисобгирии тӯл ва арзи Замин маслиҳат мекард. Ихтироъкорон лоиҳаи пешакии глобусро аз қоғази «папьемаше» тартиб дода, ҷойгиршавии кӯҳҳо, баландии онҳо, дарёёву баҳру уқёнусҳо, пахтаҳои, минтақаи обу ҳаворо муайян мекунанд, гардиши шабонарӯзӣ ва солони Заминро ба ҳисоб мегиранд.

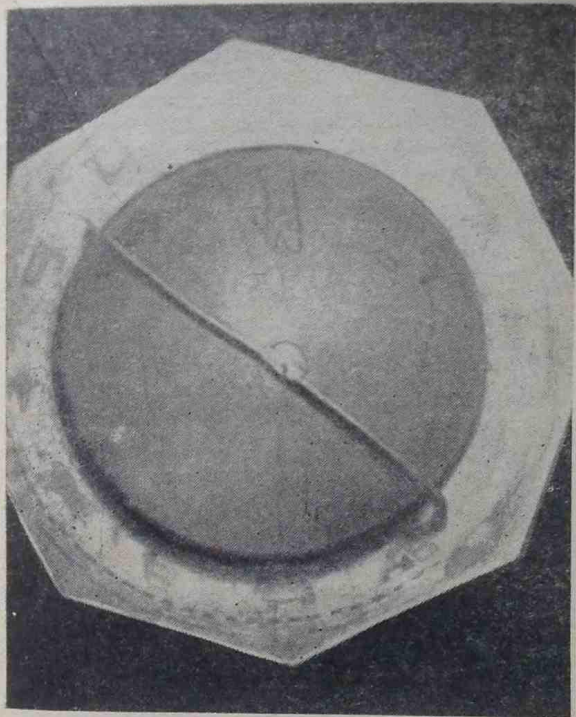
Назар ба гуфти олимони ҷуғрофия ва астрономҳо кураи мучассамаи ихтироъкардаи Ҳочӣ Юсуф баъд аз сохта шудани кураи замини Абурайҳони Берунӣ (асри IX) ва кураи замини астрономии расадхонаи Мирзо Улуғбек (асри XV) сеюмин кураи замин аст дар таърихи илми шарқӣ. Лекин то рӯзҳои мо фақат сеюминаш расидааст.

Ин кураи мучассама аз ҷиҳати илмӣ хеле мукамал мебошад. Олими дурандеш кори илмӣ худро тавре анҷом додааст, ки аз ҳама ҷиҳат бе каму кост мебошад. Кураи мучассама соли 1895 сохта шудааст. Дар ин муддат онро борҳо ба шаҳрҳои гуногуни Россия (Москва, Петербург), Тошкент ва Самарқанд бурдаву оварда бошанд ҳам, зарари калон ба сохти он нарасидааст.

Глобус бо рангҳои сурхи баланд, туши сиёҳ ва зард-

чатоб оро дода шудааст. Бо хатҳои настаълиқи арабӣ ва хати кӯфӣ номҳои укёёнуҷо ва қитъаҳо навишта шудаанд.

Кураи муҷассама бо хатҳои тӯлу арз печонида шудааст. Хатҳои меридиану параллелҳо бо туши сиёҳ, доираҳои тропикӣ ва қутбҳо бо ранги сурх кашида шудаанд. Дарачаи он (градус) аз нуқтаи меридиани Гринвич набуда, балки аз тарафи ғарбии қитъаи Африқо ибтидо мегирад, ки ин нуқтаро олимони то асрҳои охир низ нуқтаи нул (меридиан) меҳисобиданд. Глобус аз таркиби картон (қоғаз), бо елим ҳамроҳ карда, ба шакли нимпахлу сохта, баъд аз ба итмом расидани навиштаҷоти илмӣ ҷуғрофӣ бо ҳам пайваست карда шудааст. Бахрҳо, укёёнуҷо, кӯлу дарёҳо, ҳуҷоса мавқеи ҷуғрофии қитъаҳо ва укёёнуҷо саҳеҳу фаҳмо тартиб дода шудаанд. Қитъаи Африқо бо ранги сиёҳ кашида шудааст. Олимони замони ҳозира доир ба ин ранги Африқо фикри муаллифро ду ҳел маънидод мекунанд: яқум, сиёҳпӯст будани халқҳои ин қитъа дар назар дошта шудааст; дуюм, мустамлика будани ин сарзамин низ ишора карда мешавад. Дар глобус укёёнуҷои Қабир, Атлантика, Ҳинд, баҳри Миёназамин, баҳри Сафед акс ёфтаанд. Инчунин номҳои бахрҳо, дарёҳо, ҷазираҳои қалону хурд, гулугоҳҳо, халиҷҳо, нимҷазираҳо ва ҳамаи ишораҳои ҷуғрофӣ ба таври муқаммал навишта шудаанд. Дар вақти навиштани номҳои ҷуғрофӣ муаллиф ҳадулимиқон аз луғат ва истилоҳҳои форсӣ тоҷикӣ истифода бурдааст. Қитъаи Австралия бо ҳафтад адад ҷазираҳо тасвир ёфтааст. Ҷазираҳои қитъаҳои Америкаи Шимолӣ ва Ҷанубӣ аз сад зиёд нишон дода шудааст. Дар тарафи ҷанубии қитъаи Африқо сӣ адад ҷазираҳо тасвир ёфтаанд. Ин қисми олим нисбат ба замон ва шароити таърихиаш сазовори таҳсин аст. Глобуси Ҳоҷӣ Юсуф нисбат ба глобусҳои дигар аз нуқтаи назари астрономӣ ҳам муқаммал мебошад. Масалан, доираи (пахноӣ) ҳатти устуво тахминан 10 см. буда, бурҷҳои ҷаҳор фасли замин (мавқеи замин нисбат ба ҳаракати худ ва офтоб: баҳор, тобистон, тирамоҳ ва зимистон) кашида шудааст. Олим ғайр аз ин дар болои пахногии тахтаи хати устуво боз бурҷҳои 8-гона ва 12-гона кашида, дар рӯи он номи моҳҳои шамоӣ: ҳут, ҳамал, савр, ҷавзо, саратон, асад, сунбула, мизон, ақраб, қавс, ҷаддӣ, далвро бо туши сиёҳ ва ҳатти арабӣ зебо навиштааст. Ғайр аз

Тархи глобус аз боло.

ин мувофиқи ҳар фасл ва бурҷҳои самовӣ расмҳои 12-гонаи зеборо кашидааст. Масалан, дар моҳҳои тирамоҳ расми духтараки хӯшаи гандумдору шахси тарозудорро инъикос намудааст. Аз рӯи ин нишона халқҳои мамолӣ-ки ховарзамин соли таваллудро муайян мекунанд, ки он номҳои ҳайвоноту паррандагонро дарбар мегирад. Болои глобус бо қоғаи тиллоранг пӯшонида шудааст. Қитъаи Африқо ва Мадагаскар бо ранги сабз.

дигар китъаҳои олам бо ранги сурх ифода карда шуда-
анд. Бисёрини хатҳои рӯи глобус бо ранги сиёҳ навишта
шудаанд. Худуди хушкӣву ҷазираҳо равшан ишора ёф-
тааст. Дар болои глобус қариб ҳазор номи ҷуғрофӣ ҷой
гирифтааст. Дар хатти устуво шаклҳои ҳайвоноту пар-
рандагонӣ бурҷи 12-гона бо дасти ҳудӣ олим моҳирона
кашида шудааст. Қураи мучассаман Ҳоҷӣ Юсуф бо ин
гуна иловагиҳои худ аз дигар глобусҳои оддӣ таълими
фарқ дорад.

Олим дар рӯи хати устуви глобус номҳои аҷроми
самовиро бо хати наस्ताлиқ хушхат навишта ба таъ-
расонидааст. Ин дар бораи хаттоту расом будани ӯ
низ шаҳодат медиҳад.

Мувофиқи таҳқиқоти олимони баландии глобус бо по-
яш 117 см., масоҳати давраш — 160 см аст. Масштаби
қураи мучассам 1:25 000 000 аст.

Донишмандони забонҳои арабӣ, форсӣ, ҳиндӣ, юнонӣ,
туркӣ, русӣ ба Ҳоҷӣ Юсуф дар вақти сохтани глобус
ба истифода бурдани адабиёти илмӣ забонҳои мазкур
қўмак расондааст.

Ҳоҷӣ Юсуф мунаҷҷими бе расадхона буд. Дар болои
глобус таърихи сохта шудани глобус ва муаллифи он бо
хатти сиёҳи арабӣ сабт ёфтааст, ки онро ҳудӣ олим
навиштааст:

Ҳайатӣ қураи замиро сохт.
Бо улуми риёзӣ тасвираш.
Муштарӣ Зўҳро ро чунин баргуфт:
Қураи арз таъби таърихаш.

Моддаи таърих «қураи арз» мебошад, ки ин ба соли
1312 ҳиҷрӣ ё соли 1895 мелодӣ рост меояд.

Хулоса, баъди меҳнати ҷадинсолаи илмӣ сохтани
қураи мучассам ба охир мерасад. Қураи мучассамаро
ҳокими Хучанд қабул карда, пас ба ихтиёри губернатор
ба Самарқанд мефиристад. Губернатор дар навбати
худ онро барои аз нуқтаи назари илмӣ ҳамаатарафа таф-
тиш намудан ба аъзоёни ҷамъияти императории геогра-
фӣ месупорад. Олимони ҷуғрофия, картографҳоро му-
наҷҷимон ва мутахассисони зиёде қураи мучассамаро
аз ҷиҳати илмӣ месанҷанд ва ба хулоса меоянд, ки он
аз ҷиҳати илмӣ ҷуғрофия, нучум, картография ва ғай-
ра устодона, бе каму кост сохта шуда, қобили қабул аст
ва ихтироъкор сазовори таҳсин мебошад. Хабар аз

байни мардуми маҳаллӣ баромадани чунин як ихтироъ-корро то комиссияи олимони дарбори подшоҳи рус мерасонанд. Император Ҳоҷӣ Юсуфро ба қабули хоси худ даъват менамояд. Олим ба Петербург меравад ва аз таърифи подшоҳу амалдорони вай, аъзоёни ҷамъияти илмӣ қабул карда мешавад. Пас аз гузаштани маросими расмӣ Ҳоҷӣ Юсуф ба сарулибоси фахрии ҳукуматӣ ва медалъ мукофотонида мешавад. Олим барои ихтирои глобусаш низ ҳуҷҷати муаллифӣ мегирад. Мувофиқи маълумотҳо Ҳоҷӣ Юсуф вазифадор карда мешавад, ки ба губернатори Осиёи Миёна оид ба инкишофи корҳои илмӣ, санҷидани иқлим, кушодани заминҳои нав ва роҳҳои обёрӣ намудани он чун шахси мутахассис ёри расонад ва машваратчӣ маслиҳатгар эътироф карда шавад.

Дар асоси баъзе маълумотҳои даҳонакӣ хаттӣ соли 1896 дар шаҳри Самарқанд выставкаи хоҷагии деҳот кушода мешавад. Ҳоҷӣ Юсуф аз фурсат истифода бурда глобусро ба ин выставка пешниҳод менамояд. Бо ҳамин ӯ тамошобинонро бо натиҷаи меҳнати бисёрсолаи илмӣ худ шинос мекунад. Тӯҳфаи пурқимати илмӣро қабул намуда, аъзоёни комиссияи олимони тоҷикро бо ғамоти фахрӣ ва тӯҳфаи зиёде мукофотонидаанд.

Академики АФ РСС Тоҷикистон З. Ш. Раҷабов менависад, ки глобус аввал «дар музейи зиддидинии шаҳри Самарқанд (дар мадрасаи Улуғбек) барои дидани умумӣ монда шуда буд»¹.

Ҳоло кураи мучассамаро дар музейи таърих ва маданияти халқҳои Ўзбекистон (Самарқанд) ҳазорон авлодони олим ва меҳмонони ҷи дохилӣ ва ҷи хориҷӣ тамошо мекунаанд. Ҳоҷӣ Юсуф баъди ихтирои кураи арз дар байни халқу аҳли илму маъмурон боз ҳам машҳуртар мегардад.

Ӯ ба худ таҳаллуси «Ҳайатӣ»-ро интихоб кардааст, ки дар рубоии боло (таърихи сохта шудани глобус) хотиррасон шуд. Ин гувоҳи аз илми ҳайат баҳраманда будани вай мебошад.

Мувофиқи маълумоти археологони советӣ профессор М. Е. Массон, князҳо Ростовцев ва Половцев Ҳоҷӣ Юсуфро шахсан ба хубӣ мешинохтаанд ва аз ихтирооти

¹ З. Раҷабов. газ. «Стахановчӣ», 1941—№ 175.

ӯ огоҳ будаанд. Ҳочӣ Юсуф муаллифи ёздаҳ глобус будааст.

Лаҳзан ба итмом расидани кори глобус ва ба маъмурияти ҳукумати подшоҳин рус пешкаш кардани онро Раҳим Ҷалил чунин тасвир мекунад: «Дари кабинети пристав кӯфта шуд. Ӯ саросема коғазҳои рӯи столро чаппагардон карда гузошту «дароед» гуфт. Дар кушода шуду пристав Ҳочиро дар останаи он дид.

— Агар руҳсат бошад, ба наздашон дароям.

— Марҳамат фармоед, ҷаноб,— пристав ҳанӯз аз ҷой наҷунбида менишасту ба назари Ҳочӣ Юсуф писханд мезад.

— Аз илтифоти ҷаноб сарбаланду мамнунам,— пристав дар сухани Ҳочӣ ҳам оҳанги тамасхурро дарёфт. — Ман ба хизмати ҷаноби шумо чизе бардошта омадам.

Ҳочӣ Юсуф инро гуфту аз долон як чизи рӯймолпечро гирифта даромад ва онро рӯи курсӣ ниҳода, бо амалдор вохӯрӣ кард.

— Ман глобус сохтам,— Ҳочӣ аз рӯи кура, ки бо пояш қариб ним газ баландӣ дошт ва ҳатту навиштаҷоти рӯяш медурахшид, рӯймолро бардошт.

Пристав беихтиёр ҷолокона аз ҷой бархоста, аз қафои миз баромад ва ба сари кура омад. Хост ба он даст кофта бинад, вале зуд аз ин фикр баргашту курсиро оҳиста гирифта, ба миёнаи кабинет гузошт ва гирдогирдаш монанди аспӣ ҷувоз дар гирди кунда ҷарх задан гирифт. Ин дам ба ёдаш чизе расиду ба сари столаш омада аз ғалладон пурбинро берун оварда, навиштаҷотро калон карда дид ва ниҳоят рӯй ба олим овард:

— Худи ҷанобатон сохтед?

— Худам ҷаноб.

— Исбот кардед, ки ...— ӯ меҳост гӯяд, ки маҳаллиён ҳам чун ӯ олимон доранд, вале сухан кушоданро аз мунозираи дашти Ҷиззах ё аз рӯи маслиҳат надониет ва ё гумон кард, ки олими чунин як глобуси аҷибро эҷоднамуда, суханхоеро ҳам дар сар пазонда омадааст, ки ҷароҳаташон аз ҷароҳати шамшер калонтаранд.— Агар руҳсати шумо шавад, ман инро ба генерал-губернатор хоҳам фиристод. Бинанд, ки дар байни раияти ин ҷо ҷӣ одамон ҳастанд.

— Магар чунин чизи ноарзандаеро манзури назари кимъёасари волоҳазрат намудан аз рӯи одоб бошад?

— Шумо, чаноб, чунин эҷоди пуркиматро ноарзанда нашуморед, ангушти шаҳодатро бодбезвор ба ду тараф ҷунбонд пристав. Ба андешаи ман, хурсанд мешаванд. Оё шумо ибро ба ман бовар карда монда меравед?

— Ба ҷонам, чаноби пристав. Ба касе, ки чунин кори муҳими давлатро бовар кардаанд ...

Муддате аз миён гузашт ва олимро аввал генерал-губернатори Туркистон ва баъд ҳуди аълоҳазрат императори Россия дар пойтахт қабул намуд ва аз рӯи тавсияи олимони ҷуғрофияи рус ба камзӯли ӯ медалеро бо дастии худ овехт ва хилъат дод.

Ин исботи пурдонӣ, нотарсӣ ва забондонӣ Ҳоҷӣ Юсуфро ба ҳукуматдорони ҷӣ маҳаллӣ ва ҷӣ кишвар хубтар шиносонд ва аз ӯ истифода кардани шуданд. Таҳмини як сол пешинаи Содирхон Ҳофиз дуруст баромад»¹.

Баъзе маълумотҳои хаттӣ ва нақлҳои даҳонӣ шаҳодат медиҳанд, ки Ҳоҷӣ Юсуф онд ба илмҳои фалакиёт ва тиб ҳам китоб навиштааст. М. Нурматов қайд кардааст, ки Ҳоҷӣ Юсуф асари калони илмӣ худ «фалакиёт»-ро баъди аз сафарҳои дуру дароз баргаштани навиштааст. Китоб дар хусуси сайёраҳои осмонӣ баҳс мекард. Вале асар, ба гуфти М. Нурматов, ҷоп кунонида нашудааст. Дастнависи он муддати дароз дар шӯъбаи маорифи шаҳри Хучанд маҳфуз истода, оқибат гум шудааст. Хуллас, то ҳол касе бо ҳуди дастнависи асари илмӣ Ҳоҷӣ Юсуф шинос нашудааст, яъне нусхаи аслии асари мукамал ё нотамоми олим ба даст надаромадааст. Касе намедонист, ки вай дар қучаст»².

Моҳи декабри соли 1966 бо духтари олим Шарафнисо, ки дар ш. Душанбе истиқомат дошт вохӯрда, онд ба ҳаёту фаъолияти падараш сӯҳбат кардем. Ӯ ҳам китоб навиштани падарашро тасдиқ кард.

«Баъди чанд соли аз ҳаҷ гашта омадан ӯ ба Қатан рафта, бо китобнависи машғул шуд. Ман дар хо-

¹ Раҳим Ҷалил. «Маъвои дил», «Садои Шарқ», 1970, № 3 сах. 33—34.

² Раҳим Ҷалил. Дар ҳамон ҷо, сах. 36.

Айсатун Сани Юсуф Шарифова.

тир дорам, ки ду-се шаб дар хавлии берунамон ода-
моиро чамъ карда оиро хонда дод,— гуфт Шарафни-
со.—Аммо баъди вафоташ аз байни китобхо он асарро
наёфтем. Ки мелонад, дар дасти кию дар кучо монда
рафт. Ду кас бо падарам хамкорӣ мекарданд,— яке
Қорихусайн ном муллобача, ки аз падарам дарс меги-
рифт. Мегуфтанд, ки аслан аз Ғулақандоз асту дар
мадрасаи Хоҷақамол истиқомат дорад. Дигараш Бобо-
хон Муҳаммадхонов,— домоди Тошхоҷа Асирӣ, ки ба
Исфара кӯчида рафтаанд. Он кас холо зиндаю сало-
матанд. Шояд хеле пир шуда бошанд.

— Он касро ман мешинохтам. Ба муносибати чашн-
гирии садсолгии рӯзи таваллуди Тошхоҷа Асирӣ мо
як гулчини осори ўро ба чоп тайёр кардем. Хостем, ки
аз хотираҳои дӯстон ва наздикони шоир дар газетан
маҳаллӣ саҳифа низ барорем. Ба ҳамин муносибат ба
Исфара рафта, Муҳаммадхоновро ёфтам ва як мақо-
лачан ўро дар бораи Асирӣ овардам. Писари ў рассом
Бобохонов, ки дар фонди бадии шаҳри Исфара кор
мекунад, бо мадади падараш сурате кашид, ки ба ҳар
донандаи дар қайди ҳаёт будаи Асирӣ вақте ки нишон
мелоданд, филфавр «Ин сурати Асирӣ» мегуфт. Набе-
ра сурати бобон ҳудро дар рӯзи маҷлиси ёдоварии
шоир ба шӯъбаи Ленинободии Иттифоқи нависанда-
гон супорид ва мо оиро ба китобхонаи байнирайонии
ба номи Асирӣ, ки дар Ленинобод аст, ҳадя намудем.

Умеди пайдо намудани асаре, ки ба қавле ном дош-
ту нишон надишт, пайдо шуд.

Ман аз Душанбе баргашта ба суроғи Қорихусайни
Ғулақандозӣ ифтодам. Дар ҳақари Хоҷа Қамолӣ шаҳр
ҳеҷ кас даряки кӣ будаи Қорихусайнро надовд. Аъзон
клуби шӯҳрати революционӣ шаҳр, нафақатан Ислом
Бобоев, ки дар мадрасаи Қамол ҷамоне таҳсил наму-
дааст, инз Қорихусайнро надишт. Фақат ҳамин мон-
да буд, ки ба Исфара рафта асари ҷамои даряк ку-
нем. Дар ҳамин асно рӯзе ба он ҷуд ҷирмариан қадб-
ланд, кӯчии ва савзани ва он ҷурам даромада бинам.
9 дар даст ҷуан ба рӯймол неҷонии дини. Аз ҳақари-
шани ва ҳақари китоб будани ҷура дари намудан дуи-
вор наву.

Ман ҷамои шумори ҷураи ҷардани нманам,
гуфт ў сиреи рӯймори ҷушодаранин. — Дар онз он ки

тоб гум буд. Афсӯс меҳӯрдам. Ба касе дар ин хусус дахон кушода наметавонаму...

— Оё ин асари Ҳочӣ Юсуф нест?— бесаброна пурсидам.

— Асари он кас ва асари ман,— гуфт Муҳаммадхонов ва дастнависеро, ки муқоваи китобҳои кӯҳнаро дошт, ба дасти дарозкардаи ман дод.— Нодуруст мегӯянд, ки ин фақат асари ҳуди Ҳочист. Инро мо ҳар ду навиштаем...

Дастнавис агарчанде, ки дар қоғази пештараи Самарқанд, бо сиёҳии пештара ва найқалам навишта шуда бошад ҳам, бо вучуди мурури замон ва даст ба дастгардӣ ҳанӯз нав аст. Гӯё ба ҳамин қарибиҳо онро рӯбардор карда бошанд.

— Ин хати шумост?

— Не хати яке аз мухлисони Ҳочӣ Юсуф, як каси ғулақандозӣ.

— Оё номи ӯ Қорихусайн набуд?

— Гӯё чунин ном дошт.

— Ӯ зинда бошад?

— Қайҳост, ки надидаам. Эҳтимол фавтидааст,— гуфт Муҳаммадхонов.— Ман ҳам аз мударрис Офтобхони кӯкандӣ, ки дар Қоҳира мударрисӣ мекард ва олими калони илми нучум буд, дарсҳои гирифта, китобҳои бисёреро аз ин соҳаи илм хонда хеле дониш ҳосил карда будам. Инро Ҳочӣ Юсуф медонист ва ӯ боре ба ман талкиф намуд, ки ҳар ду барои ҳаваскорони илми фалакиёт китобе навишта, аз худ боқӣ гузорем. Ҳуди ман, ки дар дил он орзуро доштам, розӣ шудам ва дуи мо боз китобҳои бисёре хондему шурӯъ ба навиштан кардем. Дар дебочаи китоб, ки ҳуди Ҳочӣ Юсуф баъди ба қалам оварда шудани он илқо намулдааст, аз он хусус сухан меравад. Аз ҳуди ҷанобашон пӯшида нест, ки як замон дар хона китоби кӯҳнаро бинанд, ҳеҷ набошад, айб мекарданд. Ҳамон вақтҳо каминаатон дар қучо гузоштани китобро фаромӯш карда будам ва шукр ҳоло ёфт шуд. Зеро дар ҳар ҷо, ки аз он китоб сухан мегуфтам ё мешунидам, ҳолам бад мешуд.

— Чӣ мешуд, ки китобро як ду рӯз ба ман гузоред, ки зуд хонда бароям?

— Ба ҳамин мақсад ҳам овардам, ки як хонда бароед ва баъд ба дасти Муҳаммадрофиев ва Сафохон

диҳед, ки чӯёни ин китобанд ва чанде пеш шаммас аз ёфт шудани китоб ба онҳо карда, сабр аз дилашон рабуда будам,—суханро чида-чида гуфт Муҳаммадхон. Ба ӯ изхори миннатдорӣ намудам. Ба даст гирифтаму дигар то тамом намудан вайро гузошта натавонистам. Шояд ин сухани маро игроқ пиндоред. Лекин рост мегӯям, ки дар бораи сайёрагон, моҳу офтоб ва ҳаракати онҳо ҳанӯз чунин маълумоти мӯъҷаз, мухтасар ва фаҳморо надида будам»¹.

Бори аввал бо Бобоҳон Муҳаммадхон мо бо ду муаллифи дигар дар ҳавлии яке аз муаллимони кӯҳансоли шаҳрамон Сафохон Аминзода вохӯрдём. Ин соли 1968 буд. То он вақт мо ўро наменинохтем. Дар рафти сӯҳбат Муҳаммадхон гила кард, ки дар силсилаи мақолаҳое, ки дар саҳифаҳои газетаи маҳаллии «Ҳақиқати Ленинобод» оид ба Ҳочӣ Юсуф нашр кунонида истодаем, мо хизмати он касро зикр накардаем ва гуфт, ки дар кори ба таъъ расонидани китоб ин кас ҳам ширкат дошт. Ў дар хусуси Ҳочӣ Юсуф ва навишта шудани китоб нақли зиёде кард, ки мо сонитар дар ин бора ба шумораҳои навбатии газета маълумот додем.

Моҳи ноябри соли 1968 бори аввал китобро Раҳим Чалил ва С. Аминзода хонда баромада, баъд ба мо супориданд. Мо бо китоб ҳаматарафа шинос шудем, чунки ба асари Ҳочӣ Юсуф будани он шубҳа доштем. Ба Москва бурда ба мутахассисон супоридем. Опро палеографҳо аз нуктаи назари методҳои палеографӣ, нишонаҳои он, мукоисакунӣ ва аниқкунӣ, материал ва олооти техникӣ хат, ранг, қоғазу мукова, сана таҳқиқ намуданд. Пас, таърихи навишта шудани матн, нусхаи асли будан ё набудани он ё барқарор карда шудани оригинал, вариантҳо, интерполяция ва дигар хислатҳои палеографӣ онро муайян карда хулоса бароварданд, ки китоб нусхаи асли нест ва ба охириҳои асри XIX ё ибтидои асри XX тааллуқ надорад. Вай маҳсули кори дируза аст; ранги қоғазу техникаи навишта шудани он ҳам кӯҳна нест. Шубҳаи Раҳим Чалил дар бораи он, ки «дастнавис агарчанде ки дар қоғози пештараи Самарқанд, бо сиёҳии пештара ва пайқалам на-

¹ Раҳим Чалил «Маъвои дил», «Садои Шарк», 1970, № 3, сах. 44—45.

вишта шуда бошад ҳам... ханӯз нав аст», асос дорад. Ибро палеографҳо низ тасдиқ кардаанд. Фақат муқоваи китоб кӯҳна асту халос, ки ба он коғазу матни тозаро ҷойгир кунонидаанд. Вай аз даст ба даст дер нагаштааст. Раҳим Ҷалил комилан дуруст қайд мекунад, ки китоб дар бораи сайёрагон, моҳу офтоб ва ҳаракати онҳо маълумоти мӯъҷаз ва мухтасару фаҳмо медиҳад. Карзи шогирдиро ба ҷо оварда, ғояву нақшаҳои Ҳоҷӣ Юсуфро дар хусуси таълифи китоб ба амал баровардани Бобоҳон Муҳаммадхонов аз эҳтимол дур нест. Шояд нусхаи аслиаш ягон вақт ёфт шавад. Ибро ҷустуҷӯ ва тадқиқоти ояндаи илмӣ нишон медиҳад.

Қариб ним сол асари Б. Муҳаммадхоновро нигоҳ доштем. Чунки тадқиқоти илмӣ палеографҳо, мутахассисон дар Москва ибро талаб мекард. Дар ин муддат Б. Муҳаммадхонов чандин маротиба ба Ленинобод омада рафту аз ҳал шудани масъалаи нашри китобаш ҷуён шуд. Ба фикри мо бо ин масъала ходими илмӣ Академияи фанҳои РСФСР Тоҷикистон Ҷ. Азизқулов машғул аст.

Модоме, ки суҳан аз боби китоби мазкур рафт, лозим дониستم дар бораи он мухтасар маълумот дода гузарем. Доир ба ин китоб дар газетаи «Маориф ва маданият» (15 июни с. 1971) таҳти унвони «Қашфи як асари илмӣ оммавӣ» мақолаи Ҷ. Азизқулов ҷой шудааст.

Китоб муқоваи анъанавии китобҳои кӯҳнаи Осиёи Миёнагӣ дорад, ҳаҷмаш 26×17 см аст.

Асар бо сарлавҳаи «Сабаби таълифи китоб» кушода мешавад. Пас, номгӯи фаслҳои китоб чунин ҷойгир шудаанд: фасли аввал «Дар баёни он ки Замин мудаввар аст»; фасли дуюм «Ҳаракати Замин дар фазо»; фасли сеюм «Дар баёни ҳаракати Замин ба даври худ, тулӯъ, ғуруби Офтоб», «Ҳаракати Моҳ ва сайёраҳо»; фасли чаҳорум «Дар баёни ҳаракати солони Замин ба даври Офтоб ва ба даври худ»; фасли панҷум «Дар бораи пайдоиши фаслҳо»; фасли шашум «Дар баёни нами нуҷум ва фалакиёт»; фасли ҳафтум «Дар бораи кура будани Офтоб»; фасли ҳаштум «Дар баёни Қамар, Кураи Моҳ, ҳаракат ва тағйироти суратҳои он»; фасли нухум «Дар баёни қусуфи Қамар» (гирифтани Моҳ); фасли даҳум «Дар баёни қусуфи Шамс» (гирифтани Офтоб); фасли ёздаҳум «Дар баёни дастгоҳи

Шамсия»; фасли дувоздахум «Дар баёни кураи Аторуд»; фасли сездах «Дар баёни кураи Зӯхра; фасли чордах «Дар баёни кураи Миррих»; фасли понздах «Дар баёни кураи Муштарӣ»; фасли шонздах «Дар баёни кураи Зухал»; фасли ҳафтдах «Дар баёни кураи Уронус»; фасли ҳаждах «Дар баёни кураи Нептун»; фасли нздах «Дар баёни ситораҳои думдор»; фасли бистум «Дар баёни ситораҳои паррон» (яъне шабохи соқит) ва дар охири асар дар бораи соли 1911 дар Хучанд ба таъъ расонида шудани китоб. Барои дар бораи китоб тасаввурот ҳосил намудан мо аз мақолаи Ч. Азизкулов айнан порчаҳо меорем:

Дар хусуси сабаби таълиф ва уивони китоб дар муқаддима чунин навишта шудааст: дар маҷлис чанде аз уламои Хучанд ҳозир буданд. Банда — Ҳоҷӣ Муҳаммадҷусуф низ ҳузур доштам. Баъд аз «Бедил»-хонӣ, уламо чунон ба якдигар мунозираву мӯҷодала намуданд, ки андаке монд аз гиребони якдигар гиранд. Дар он ламҳа шахсе аз кураи мӯҷассамае, ки ман сохта будам, чанд суоли бемавқеъ эҷод намуд. Якбора диққати ҳамаи уломо ба ин суол ҷалб шуда, аз ҳар тараф ба ман ҳуҷум намуданд. Гӯё ман замини мӯсаттаҳу соқитро куравӣ ва мӯтаҳаррик сохта бошам...

Хулоса ба мӯқобили қасоне, ки ба куравияту ҳаракати замин мӯнқир ҳастанд, далелҳову ҳуҷҷатҳоро аз «Қомус-ул-аълум» ва бисъёртариини ҳуҷҷатҳоро аз «Илми ҳайат» — асари Фламмарии франсавӣ гирифтём ва ба ин китоб «Мӯхтасари илми афлок ва илми арз» ном ниҳодём.

Аз хусуси кураи мӯҷассама — глобус, ки дар боло сухан рафт, дар саҳифаҳои матбуот чанд хабару мақола ҷоп шуда буд ва он кура ҳоло... маҳфуз аст. Инчунин дар порчаи боло аз «Қомус-ул-аълум» ва Фламмарии асараш зикре рафтааст, ки шарҳи иҷмолиаш ин аст:

«Қомус-ул-аълум» фарҳанги энциклопедии ҷандҷилдан туркист. Фароҳамоварандааш Шамсиддини Сомист ва байни солҳои 1888—1896 дар Истамбул ба таъъ расида буд. Ин фарҳанг, ки дар китобхонаи ба номи Фирдавсии мо низ мавҷуд аст, байни олимон, аз ҷумла дар Осёи Миёна шӯҳрати зиёде пайдо карда буд ва дар бисъёр соҳаҳо ҳоло ҳам як манбаи муҳими маълумот ба шумор меравад.

Камил Фламарион (1842—1925) астрономи франсавист, дар илми ҳайат таълифоти зиёде дорад. «Илми ҳайат» ном асари ӯ, ки дар порчаи иқтибосшудаи муқаддима зикраш гузашт, соли 1880 таълиф шуда ба чандин забони халқҳои олам тарҷума шудааст. Мувофиқи гуфтаи Бобоҳон Муҳаммадхонов ба забони форсӣ ҳам тарҷума ва нашр шуда будааст, ки ҳамин тарҷиماи форсӣ мавриди истифода қарор ёфта будааст. Ин китоби Фламарион дар тарҷумаи русӣ «Популярная астрономия» ном дорад.

Дар китоби «Мухтасари илми афлок ва илми арз» муҳимтарин мафҳумҳои илми ҳайат, ҳодисаҳои фалакӣ ва сохти кураи Замин аз нуктаи назари илмӣ, вале мувофиқи фаҳмишу ҷаҳонбинии хонандаи давр мухтасар баён шудааст.

Дар зимни ин фасл дар хусуси сайёраҳои Аторуд, Зӯҳра, Миррих, Муштарӣ, Зӯҳал, Уронус ва Нептун мувофиқи кашфиёти он давр маълумоти саҳеҳи илмӣ дода шудааст. Чунончи, маълумоти иҷмолии роҷеъ ба Уронус ин аст: «Уронус ҷаҳор камар (радиф, ҳамсафар) дорад, ки ба ҷаҳми оддӣ дида намешавад. Уронусро соли 1781 милодӣ мунаҷҷими голландӣ Хершел кашф намуд. Масофаи дурии вай аз Офтоб ду миллиарду ҳаштсаду шасту ҳашт миллион километр аст. Мадори вай ба даври Офтоб моварои мадори Зӯҳал буда, дар ҳаштоду ҷаҳор сол як бор ба даври Офтоб мегардад, ба ибораи дигар, як соли ӯ ҳаштоду ҷаҳор соли мост».

Китоб бо маълумоти иҷмоливу илмии ду ҷирми фалакӣ — комета ва метеор, ки дар фаслҳои махсуси «Дар баёни ситораҳои думдор» ва «Дар баёни ситораҳои паррон, яъне шабоҳи соқит» баён шудааст, ба поён мерасад. Санаи таълифи китоб дар қитъаи таърих, ки моддааш «Ғашта тасниф илми ҳайат» аст, соли 1911 зикр шудааст.

Дар китоб матлаб хеле возеҳ ва ба зехни мардуми давраш мувофиқ баён ёфта, барои тақвияи фикру аёнӣ ният мисолу намунаҳои оварда шудаанд, ки мардум дар зиндагии ҳамаҷузашон мушоҳида кардаанд. Масалан, барои аёнӣ нияти давр задани Замин ба даври Офтоб ва дар айни замон ба даври худ, ҳаракати ҷарҳи ароба мисол оварда шудааст, ки дар як вақт ҳам ба даври тири худ мегардад ва ҳам масофае (масалан, атро-

«фи шахре)-ро тай мекунад. Услуби баён, умуман, илмий материалистист. Вале, азбаски замони таълифи китоб аз таассуби динӣ хориҷ набуд, дар ин боб хеле эҳтиёт ба қор рафтааст. Ва дар китоб барои тарғиби дониш ва асосҳои илмӣ ҳодисаҳои табиӣ, тафаккуру ҷаҳонбинии хонандаи он давр, ки ба таассубу хурофоти ҷандинасра одат карда буд, ба ҳисоб гирифта шудааст. Чунончи, вақте ки аз зарурати таълими ин илм суҳан меравад, аз ояту ҳадис далел оварда мешавад. Ё ин ки дар бораи сохт, мавқеъ ва ҳаракати Замин афсонаву асотири зиёд мисол оварда, як-як бо далелҳои илмӣ рад карда мешавад. «...Замин ба танҳои дар миёни фазои беинтиҳо ба иродаи қудрати холиқи худ дар атрофи Офтоб даврон мекунад».

Дар рафти баёни матлаб ҳар ҷо-ҳар ҷо ақидаҳои хурофотӣ ва зиддиилмӣ мардум, ки асрҳо боз ба ин эътиқод доранд (дар пушти ғов устувор будани Замин, боиси бадбахтӣ будани кусуфи Моҳу кусуфи Офтоб, пайдо шудани ситораи думдор, ситора), бо далелҳои илмӣ рад шудаанд. Масалан, зуҳури ситораи думдорро аз қадимулайём нағз медонанд. Ин ақида ба дараҷае шӯҳрат дорад, ки ҳатто дар шеърӣ шоирон акс ёфтааст:

Агар дастор бандӣ, зоҳидо, кӯтоҳ кун ғашро,
Ки аксар шӯру шар аз қавқабӣ думдор бархезад.

Дар китоб таркиб ва хусусияти ин ҷирми ғалақӣ бо роҳи илмӣ баён шудааст. Вале ҷун аз радди тасаввуроти ботили зидди илмӣ суҳан меравад, дар китоб барои тасдиқи фикр ба эътиқоди динӣ хонандаи давр тақия карда мешавад: «Дар замонҳои гузашта аз тулуъ намудани ситораи думдор мардум бисёр мутаваҳҳиш ва тарсон мешуданд ва аз зоҳир шудани ӯ барои ҳудашон тасаввури анвои балоҳо ва мусибатҳо — қаҳтӣ ва хунрезӣ — мекарданд. Масалан, меғуфтанд, дар ғалон сол ғалон ситораи думдор зоҳир шуд, баъд аз он ғалон ҷангу хунрезӣ воқеъ гардид. Аз ин қабил ҳарфҳои авомона мезаданд. Ин суҳанҳо ҳама ҷаҳолату нодонист. Вағарна ситораи думдор, ки аз ғоз (ғаз) ҳон ҳариф ташкил ёфтааст ва аз як бодӣ шадид пароканда шуда меравад, ҷӣ гуна метавонад қазоӣи илоҳӣ ва тақдироти азалиро тағйир диҳад?».

Чунон ки аз ин мисолҳо мебинем, дар китоб моҳи-

яги масъала илмӣ баён ёфта, охири он ба қазову қадар ва қувваи ғайбӣ воғузошта шудааст. Вале далелҳои илмиву рафти мантиқи сухан ин хулосахоро рад мекунад.

Ҳоло дар илми ҳайат ва тадқиқи коинот чунон кашфиётҳое ба амал пайваست, ки панҷоҳ — шаст сол пеш аз ин ба хотир овардан аз имкон дур буд. Аз ин рӯ дар китоб аз хусуси Моҳ чунин сухан ронда шудааст: «Қамаъ ҳамеша як тарафи худро ба мо менамояд ва як тарафи дигарашро надидаем ва ҳаргиз нахоҳем дид». Имрӯз инсон на фақат ба дидани тарафи дигари Моҳ муваффақ шуд, балки ба сари он пой ҳам ниҳод. Аммо ҳаминро ҳам бояд зикр кард, ки муаллиф ба нерӯи хиради инсон ва доништашавандагии олам бовар дорад. Мана дар ин хусус дар поёни китоб ҷӣ навишта шудааст: «Локин... мумкин аст, ки дар оянда ба ҳасби тараққиӣ истеъдод (яъне истеъдоди инсон — Ҷ. А.) боз дигар сайёраҳо кашф гарданд, ки мо ҳоло аз онҳо ҳеҷ хабар надорем».

Бои афсӯс аст, ки чунин як асари муҳим дар вақташ ҷоп нашудааст. Дар соли 1911, ки ҳанӯз таассуби динӣ тантана дошт, навишта шудани чунин як китобе дар роҳи тарғиби илм ва маърифати оммаи халқ ҷасорати бемисле буд. Муаллифи китоб агарчи дар ин илм кашфиёте накардааст, вале дар бобати ба мардум расондани натиҷаи кашфиёти илмӣ, шарҳи моҳияти он хидмати босазоеро анҷом додааст¹.

Баъди ҳамроҳ карда шудани Хучанд ба ҳайати империяи Россия Ҳоҷӣ Юсуф вазифаи амалдори маҳаллӣ, миробиро низ иҷро кардааст. М. Нурматов навишта буд, ки «ӯ чун муҳандиси иншооти обёрӣ машҳур мегардад. Ба ин ўро вазифаи ҷамоатиаш — миробӣ, ки пеш аз революцияи Октябр ва баъди он то дами вафоташ ишғол кардааст, водор мекунад».

Солҳои аввалини Ҳокимияти Советӣ Ҳоҷӣ Юсуф дар ҳалли масъалаҳои гуногуни ирригация, ки бе зиротакорӣ дар Осиёи Миёна, маъно надорад, хизмат босазое кардааст. Ҳоҷӣ Юсуф дар органҳои хоҷагии кишлоки туман мироби калон, муҳандиси об шуда хизмат мекард. Ў буд, ки якумин шуда боису марҳила-

¹ Газ. «Маориф ва маданият», с. 1971, 15 июнь.

ҳои дамидани даръёи Сир ва сои Хочабақирғонро омӯхта, дарғотсозиҳо кард»¹.

Баъди ҳамроҳшавии уезди Хучанд ба ҳайати Россия саноат, хочағии қишлоқ, аз он ҷумла яке аз соҳаҳои асосии он — пахтакорӣ ҳам як қадар авҷ мегираду дар баъзе маҳалҳо заминҳои бекорхобида азхуд карда мешаванд. Ҳаҷи Юсуф ҳамчун муҳандиси соҳаи обёрӣ дар баъзе иншоотҳо иштирок кардааст.

Мувофиқи баъзе маълумотҳо, ӯ ҳамроҳи мутахассисони рус соли 1895 дар тартибдиҳии лойҳаи обёриҳои ҳавзаи даръёи Сир иштирок доштааст. Соли 1896 вай ҳамчун мутахассис, барои дар соҳаи обёрӣ муваффақиятҳои зиёде ба даст овардани ба медали мироби дараҷаи дуюм мукофотонида мешавад.

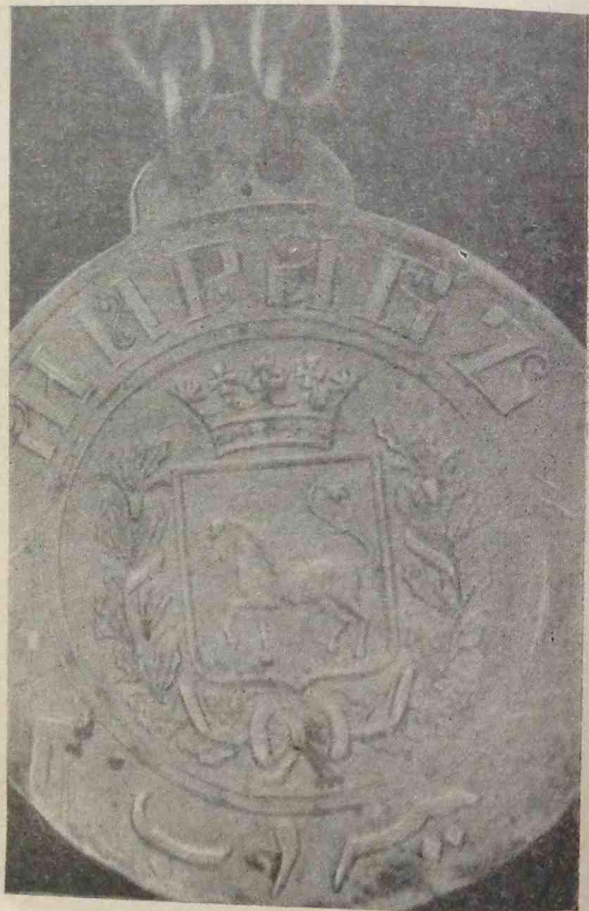
Ҳоло ин медаль таҳти № 253 дар музей байнирайонии таърихӣ-кишваршиносии Ленинобод маҳфуз аст. Вай дар қори ба амал баровардани иншооти обии воҳаи Бекободу Мирзочӯл, ки бо номи «Ҷӯи князь» машҳур буд, фаъолона иштирок кардааст.

Ҳаҷи Юсуф дар тартибдиҳии муайянкунии тӯлу арзи «Ҷӯи князь» бо муҳандисони рус ҳамкорӣ карда, чун шахси мансабдор — мироб дар тантанани кушодашавии он нутқ эрон намудааст.

Ҳокимияти подшоҳӣ ба мақсади Мирзочӯлро ба мақони ашъёи хом, махсусан пахтакорӣ, мубаддал намудан дар солҳои 1872—1878 кӯшид, ки лоҳии инженер — Ульяновро доир ба обёриҳои ин диёр ба амал барорад. Аммо нақша иҷро нашуд. Дар солҳои 1871—1895 дар қисми шимолӣ-шарқии Мирзочӯл канали «Николаи I» (дарозии 89 километр) сохта шуд, ки бояд 7600 гектар заминро обёрӣ менамуд. Дар охири соли 1900 иншооти канали «Романов» сар шуда, 13 сол давом кард. Соли 1917 майдони обёрӣ қардашуда ҳамагӣ 36 ҳазор гектарро ташкил карда буд. Бояд гуфт, ки танҳо дар 50 соли Ҳокимияти Советӣ бештар аз 500 ҳазор гектар замини Мирзочӯл обёрӣ карда шуд.

Ҳаҷи Юсуф барои обёрикунии заминҳои Қатағану Исфисору Қистакӯз тадбирҳои зиёде ҷустааст, системаи обёриҳои Хучандро ҳам аз сари нав дида баромадааст.

¹ Раҳим Ҷалил. Маъвои дил. «Садои Шарк». 1970. № 3. саҳ. 35.

Медаль — нишонаи миробӣ.

Олим дар масъалан ба тартибандозии иншооти Чилкубур ва даръёи Хоҷабокирғон меҳнати зиёде сарф кардааст. Вай системаи тақсмоти обро дар ҷӯйҳои Қалъаи нав ва Раззоқ аз нав дида баромада, баъзе тағйирот дохил мекунад; ба ҷои ченаки мавҷуда барои ҷӯйҳои деҳаҳои атрофи Хучанд дарғот созонд, ки бо навбат ба ҳисоби сеяк, ҷаҳоряк дар 12 ҷӯи ин деҳаҳо об ҷорӣ мешуд. Вай ба миробҳои маҳаллӣ таъкид карда буд, ки ба тақсмоти дурусти об дар сари иншоот доимӣ назорат кунанд.

Бо ташаббуси Ҳоҷӣ Юсуф дар қисми ҷанубии шаҳр Галатароке сохта шуда буд (ҳоло ҳам ин мавзеъ Галатароқ номида мешавад) ки вай заминҳои ҳозираи колхозии ба номи С. Ёрунхӯчаевӣ райони Хучандро бо об таъмин мекунад.

Ҳоҷӣ Юсуф дар қишлоқҷойҳо дар ду тарафи ҷӯй ва сой шинонидани дарахти бедро ҷорӣ кард. Дар ибтидои асри мо заминҳои Қистакӯз, Қатаған ва Исфисор аз беоби ҳосил намедоданд. Ҳоҷӣ Юсуф барои ҳосилхез намудани онҳо тадбири зарурӣ андешидааст. Дар ин хусус М. Нурматов чунин навиштааст:

«...Ҳоҷӣ Юсуф системаи ба воситаи кӯҳи Кизте-шар ба ин воҳаҳо об гузарониданро кор карда мебарояд. Ин кӯҳ дар болотари Қистакӯз воқеъ аст. Аз рӯи нақшаи Ҳоҷӣ Юсуф ин кӯҳро шикӯфта аз сои он тарафи вай об мегузаронанд. Об фаровон шуда, боғу тоқдорӣ ривож мегирад....»

Ҳоҷӣ Юсуф аз ҳисоби оби захира кардашуда ба деҳаи Қатаған ҳам як ҷӯи калон мекушояд ва чандин гектар заминро обёрӣ мекунонад. Ин ҷӯро ҳоло ҳам аҳолии ин деҳа «ҷӯи Ҳоҷӣ» ё аз сабаби хурд шуда мондани «ҷӯйча» меноманд.

Ҳоҷӣ Юсуф борҳо ба манбаҳои оби даръёҳои За-рафшону Варзоб ва дигар даръёҳое, ки аз паҳлӯи росту чапи қаторкӯҳҳои Туркистону Ҳисор ҷорӣ мешаванд, рафта, тадбири бо об таъминкунии маҳалҳои бе-обро ҷуста, пешакӣ микдори тахминии оби ин даръёҳо-ро нисбат ба ҷаҳор фасли сол муайян кардааст.

Меғӯянд, ки Ҳоҷӣ Юсуф ҳатто аз пай аз кӯли Ис-кандар об баровардану қорам кардани замини он ҷой-ҳо кӯшидааст.

Дар хусуси фаъолияти миробии Ҳоҷӣ Юсуф ва хиз-матҳои вай сокинони Ленинобод, мардуми Қатағану

Нов ёддоштҳои зиёде доранд. Мо фақат баъзеи онҳоро мисол овардем.

Ҳар гоҳ сухан дар бораи табобати инсон равад, ҳакими таҷрибанок будани Ҳоҷӣ Юсуфро қайд мекунад. Баъзе олимону аҳли қалам хотиррасон менамоянд, ки илми тиб мавзӯи дуҷони тадқиқоти илмии олим буд. Ӯ хуदाи доруҳои тайёр мекард, бемориҳои гуногуни мардумро муолиҷа менамуд.

Духтари олим Шарафнисо нақл мекунад, ки ба назди падараш барои муолиҷа аз шаҳру кишлоқҳои атрофи он беморҳои гуногун: даступошикаста, сил, вараҷа, беморҳои диққи нафас, ва ҳоказо меомаданд. Аз шарбату гиёҳҳои гуногун доруҳои тайёр карда онҳоро ба беморон меҳӯронд, то сихат шуданашон назорат мекард.

— Падарам,— ҳикоя мекард Шарафнисо,— беморро мувофиқи илми тибби имрӯза месанҷид, набзаширо меидид, аз шираи дарахти анору анҷир ва ким чи хел гиёҳҳои ёбӣ дору — гулқанди офтобӣ тайёр мекард. Ман дар ин кор ба падарам ёрӣ мерасондам. Ин дору дар як сол фақат дар саратон тайёр карда мешуд. Баъд ба он баъзе доруҳои ордак ҳамроҳ карда, ду-се соат меҷӯшонд. Аз ин дору бисёртар беморони нафастангу сил шифо меёфтанд.

— Дар шафати хонаи кории падарам боз хонаи пур аз чевони дору буд, ки дар шишачаҳо номи он доруҳо бо хатти арабӣ ва русӣ навишта шуда буд,— нақл мекунад Шарафнисо.— Ба он хона фақат падарам, шогирди ӯ дорусоз Подшоҳхоча ва духтури маълуми шаҳр Чумаков мебаромаданд. Дар ёд дорам, ки духтур Чумаков ба назди падарам омада, аз ӯ маслиҳат мегирифт ва ҳар хел доруҳои талабида мерафт.

Боре аз бинии писарбачае пай дар пай худ омада, ӯро ба ҳалокат наздик меорад. Падараш бачаро ба назди Ҳоҷӣ Юсуф мебарад. Ӯ мефармояд, ки оҳанпораеро то дараҷаи сурх шудан тафсонанд, хунро танҳо ба оҳанпора чаконида як қабза алафи хушкро ба рӯи оҳанпора партоянд. Дуди алаф бо бӯи хун омехта ба бинии бача меравад ва дар натиҷа хунравӣ қатъ мешавад.

«... Ӯ тибби кӯҳнаро бо таҷриба ва амалиёти табибони рус ба ҳам пайваستا буд»¹. Духтурон Чумаков (дух-

¹ Раҳим Чалил. Маъвои дил, «Садои Шарк», 1970, №3, сах. 35—36.

тури онвактаи беморхонаи қасалиҳои занона), Моисеева, Козлов ва дигарон ба назди Ҳочӣ Юсуф тез-тез омада меистоданд.

Шарафнисо нақл кард, ки ба ҳавлиашон Подшоҳхӯчаи табиб, Муллоқурбон ва Максадҷон ном табибони хучандӣ омада, дар хусуси тайёркунии доруворӣ, муолиҷаи касалҳо бо падараш машварату маслиҳат мекарданд.

Холо дар Ленинободу атрофи он шахсонеро ёфтан мумкин аст, ки аз табobati Ҳочӣ Юсуф баҳраманд гаштаанд. Баъзеи онҳоро олим ҳатто аз мурдан раҳой додааст.

Директори собиқи мактаби миёнаи ба номи С. Айни шаҳри Ленинобод Х. Эшонов ин тавр нақл кард:

— «Дар ҷавонӣ ба касали сил гирифтӣ шуда будам. Вале аз ин на ман ва на падарам хабар надоштем. Ҳочӣ Юсуф бо як дидан дардамро ба падарам фаҳмонидааст. Пас, маро ба Исфони (РСС Қирғизистон) фириштеда, бо кимиз табобат кард. Се сол ҳамин табобатро давом додам ва аз касали офият ёфтам».

Ҳочӣ Юсуф ба масъалаи тарбияи ҷисмонӣ ва махсусан варзиши бадан, тайёри истеъмоли кардани хӯрок диққати калон меодааст. Ӯ дар сӯҳбатҳои шахсӣ ва ҷамъамадонӣ ғайрирасмӣ борҳо таъкид кардааст, ки инсон аксар вақт сабабгори марги бармаҳали худ мешавад. Яъне дар вақташ пешӣ касалиҳоро намегирад, онро аз рӯи қондаву қонунҳои тиббӣ муолиҷа накарда, аз пай «суфу суф» шуда, дарлашро давомнок мекунаду онро ба марг дучор мешавад.

«Одамон гӯи худро бо дандонашон мекобанд, хӯроқро, хондани хӯроқро намедонанд. Ҳамаи доруҳо аз истифодаи онҳо ҳамагондор. Аммо онҳоро дору нагашудан пеш хӯрдан муфидтар аст» — мегӯфт ӯ¹.

Ҳочӣ Юсуф Иброҳимов ба илимҳои таъриху адабиёт, расмҳои муқаддаси шавқу ҳаёси эҷод дошт ва худ дар ин соҳаҳои ғам ғам эҷод кардааст.

Дар баъзе дархашон Ҳочӣ Юсуф бо ҳатти хуш чунин рӯёниҳо қанда шудааст, ки онро ҳудди Ҳочӣ гӯфтааст:

Ҳамаи касалҳо дар табиқҳои мутақаддас
Ҳамаи касалҳо дар табиқҳои мутақаддас

¹ Раҷаб Қасим, Иброҳимов, «Одамон Шавқ», 1970, № 3, с. 76.

Чустам аз акл, ин сабаб бар гуфт:
Фатх кун ё муфаттихулабоб.

Эҳтимол кандакорин рӯи чӯб ҳам амали худӣ Ҳочӣ бошад. Одамони аз ҳақиқати ҳол бохабар меғӯянд, ки хонаи ӯ як навъ Академияи олимони тоҷику ўзбек буд, ки дар мавзӯи илми дунёвӣ баҳсу мунозира мекарданд.

Дарвозаи ӯ ба рӯи толибони илм дар замони советӣ комилан кушода шуд»¹.

Таърихнависӣ низ узви илмҳои таърихшиносӣ рӯи ӯ аст, ки дар шакли шеър барои абадӣ ва муайян ғардонидани санаи бунёд шудани иншооти ғуногун, воқеаҳои ҳархела, сол ва рӯзи таваллуду вафоти шахсе бафта мешавад. Ба ҳисоби абҷад таърихгӯӣ алалхусус дар байни аҳли адаби форсидадон анъана шуда буд. Хонандаи мӯхтарам мисоли зиёди дар асрҳои миёна дар болои санг, чӯб ва қоғаз дар шакли шеър навишта шудани таърихҳои ғуногунро медонад. Ҳочӣ Юсуф Мирфайёзов ба таърихнависӣ ҳам шуғл дошт. Қасе, ки намунаи хусни хати ӯро дидааст, аз хаттот будани вай огоҳ мешавад. Дар ин хусус лавҳаҳои зерин шаҳодат медиҳанд.

Ё раб аз амири худ ин тилисми ҳикматро,
Дофеъи бало ғардон то киёми явмидин.
Ҳочӣ таърихи бобаш пурсид аз шаҳи Ҳуршед,
Субҳдам нидо дардод дил ба сурати Ширин

Ҳочӣ Юсуф услуби ба ҳисоби абҷад таърихбандиро на фақат барои муайян кардани таърихи бунёди биноҳои ғуногун (меҳмонхона, масҷид ва ғайра), балки дар номгузорӣ ҳам истифода бурдааст.

Масалан, вай аз рӯи ҳисоби абҷад ба писаронаш Ҳодӣ Ғафур ва Бадри Зухур, ба наберааш Ғафур ном ниҳодааст, ки исмҳои мазкур таърихи соли таваллуди онҳоро муайян мекунад.

Баъзе муаллифон қайд мекунанд, ки Ҳочӣ Юсуф бо таҳаллусҳои «Ҳочӣ» ва «Ҳайатӣ» ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеърҳо навиштааст. Вале чун адиб дар соҳаи нази мақом доштани ӯ ҳоло ба мо маълум нест, абиёти ашъори ӯ ханӯз дастрас нашудааст. Ҳочӣ Юсуф мисраъҳои зеринро доир ба таърихи ихтирои қураи мучасса навиштааст:

¹ Раҳим Чалил, «Маҷмаи дил», «Садои Шарқ», 1970, № 3, с. 35.

Бо улуи рибзӣ тасвираш,
Кураи арз табъи таърихаш.
Ҳочӣ Юсуф ибни Мирфайёз аст.

Ин абъёт дар болои кураи мучассама сабт гардида-
аст. Пӯлодҷон ном пирамарди Хучандӣ накл кард, ки
манзумаи дар шафати меҳмонхонашон сабтшуда ба
қалами Ҳочӣ Юсуф тааллуқ дорад.

Ҳаббазо, ки бонӣ сохт манзили фалақбунъед,
Бод сокинони ӯ то абад зи ғам озод.
Ҳайатӣ паи таърих фикр сӯи боло зад,
З-ин сабаб Аторуд зад сар ба манзили Пӯлод.

Дар ин байт таҳаллуси Ҳочӣ Юсуф бо унвони «Ҳай-
атӣ» зикр шудааст.

ҲОҶӢ ЮСУФ ҲАМЧУН МАОРИФПАРВАР

Дар шахсияти Ҳочӣ Юсуф мо олимеро эътироф ме-
кунем, ки барои ривочу равнаки соҳаҳои алоҳидаи ил-
ми асримиёнагии Осиёи Миёна умуман ва тоҷикон
хусусан, саҳми сазовор гузоштааст. Чун марди фозили
замони худ вай ба ҷоришавию пешравии маданияти
прогрессивии рус тарафдорӣ карда, ҷиҳатҳои афзали
онро ба халқи маҳаллӣ нишон додааст, барои инкишофи
он дар маҳал ҳадалимкон кӯмак расондааст.

Ҷӣ тавре ки дар боло ишора рафт, Ҳочӣ Юсуф яке
аз аввалин касоне буд, ки дар ҳавли худ мактаби со-
ветӣ кушодааст, гоҷҳои В. И. Ленин, қору бори ӯ ва ҳу-
кумати нави советиро фаҳмида, хайрҳои кардааст. Баъ-
ди ғалабаи революция ӯ ба аскарони сурх ҳангоми ба
муқобили босмачигарӣ мубориза бурданашон ёрӣ дода,
ба онҳо харитаи районҳои кӯҳии Тоҷикистонро кашида
додааст¹.

Олим пеш аз вафоташ ба духтараш Шарафнисо, пи-
саронаш Ҳодиғафуро Бадризуҳур васият карда буд, ки
ҳамаи мероси илмӣ ӯро ба давлат супоранд ва ҳавли-
ашро ба мактаб диҳанд. Ин васият иҷро карда шуд —
ҳавли вай ба мактаби фарзандони камбағалон табдил
дода шуд. Яке аз талабагони собиқии ин мактаб М. Нур-

¹ Х. Ҳасанов. Географическое наследие учёных Средней Азии. Автореферат докторской диссертации. Тошкент, 1967, сах. 37.

матов хотиррасон карда буд: — «Сй сол мукаддам, дар айёми талабагии худ ман дар яке аз шумораҳои журна-ли ҳармоҳаи «Маориф ва Ҷукутувчи», ки он вақтҳо дар Ўзбекистон нашр мешуд, дар бораи ҳаёт ва фаъолияти илмии аввалин сайёҳ ва олими ҷуғрофияшиноси тоҷик Ҳочӣ Юсуф мақолае хондам.

Он вақтҳо мо хурдсол будем ва дар синфи панҷӯми мактаби ибтидоӣ мехондем. Намедонистем, ки сухан дар бораи шахсе меравад, ки дар ана ҳамон маҳалла ва ҳатто дар ҳамон биное таваллуд ёфта, зиндагӣ ва кор кардааст, ки он вақт мактаби мо воқеъ буд. Баъдҳо ба мо нақл мекарданд, ки Ҳочӣ Юсуф яке аз олимони намоёни замонаш будааст, ки як дафъа дар нимаҳои асри гузашта ва дафъаи дигар дар охири солҳои ҳафто-дум ба як қатор мамлакатҳои Европа ва Африка саё-хатҳои дуру дароз кардааст»¹.

Холо дар ҳавлии Ҳочӣ Юсуф хобгоҳи студентони омӯ-зишгоҳи тиббии ба номи И. П. Павлов ҷой гирифтааст.

Яке аз набераҳои Ҳочӣ Юсуф чунин нақл мекунад: ҳавлии беруни бобоям чун бинои мактаби советӣ истифода бурда мешуд. Соле аз сабаби зиёд шудани хонандагон бино тангӣ кард. Муаллим Мунирхон Муин-зода аз бобоям илтимос кард, ки барои мактаб боз як хучраи дигар диҳанд. Бобоям дар ҷавоб гуфт, ки: якто не, балки ҳамаи хучрахоро барои мактаби советӣ инъ-ом мекунам. Ҳукумати Советӣ халқпарвар аст, мада-нияти одамонро баланд мебардорад, одамонро аз беса-водӣ, ҷоҳилӣ ва ғафлат озод мекунад, барои ин ҳуку-мат кас ҳар чӣ диҳад, дарег намеравад. Кошки ман аз нав ҷавони 15—16 сола мешудаму ояндаи ин даврро медидам...

Маърифатпарастӣ, ба ҳукумати советӣ эътиқоди ко-мил доштани Ҳочӣ Юсуфро Раҳим Чалил ҳам тасдиқ мекунад: «Аз ёдам намеравад. Дар даромадгоҳи чака-ри мо, дар Ҷӯи мазори шаҳр ӯ дарғоте созонд, ки қа-риб як ҳафта давом кард. Боре аз мактаби Валихон, ки ба ин дарғот наздик буд, барои мамола, ки Ҳочӣ Юсуф пеши роҳамро гирифт:

— Ту писари кистӣ? — пурсид ӯ.

— Писари Абдучалили кафшдӯз.

¹ М. Нурматов. Ҳочӣ Юсуф. Журнали «Тоҷикистон», 1957, № 5, саҳ. 20.

— Маро мешиносӣ? — боз пурсид вай.

— Ҳа, мешиносам.

— Кистам?

— Мулло Ҳочӣ Юсуф,— гуфтам муллоро аз худам ҳамроҳ намуда ва ба косиби бечора қариб як линга харбузаро гирифта доданаи ба ёдам омад.

— Муллояшро он тараф мон,— лабханди базебе кард ӯ.— Ба дадоят гӯй, ки амаки Ҳочӣ Юсуфамро дидам. Аз мактаби кӯхна баромадани маро дида, афсӯс хӯрданду айб карданд. Ба мактаби нав рав. Бесаводу бебаҳра монанди худӣ падарат ба ҳафт пушти оянда мерасад,— гуфт ӯ ва чун дид, ки ман дар сандуки дилаш значоки Лениро дидам, илова намуд: — Мешиносӣ? Ин Ленин. Ба мактаби нав даромада хонӣ, ба ту ҳам якто ёфта медиҳам.

Ман, ки значоки расми Лениро нахустин бор дидам, тайёр будам, ки аз баҳри мактаби кӯхна ҳамин дам гузараму нағз хонам ва соҳиби чунин значок шавам.

Вакте ки гуфтаҳои Ҳочӣ Юсуфро ба падарам расондам, оҳ кашид.

— Гапи Ҳочӣ дуруст. Қошки ҳама вай барин мебуданд.

Баъди ба мактаби нав даромаданам он касро ду бор дидам. Вале ҳар ду бор ҳам дар сандуки дилаш он нишон набуд. Ба ҳамин наздикӣ дар натиҷаи пурсу чӯй аз наздикон ва хешовандони Ҳочӣ Юсуф фаҳмидам, ки ӯ он нишонро махсус сезонда будааст. Усмонзаргарро шояд шумо шиносед. Вай дар растан заргарони бозори Панҷшанбе дӯкончаи майдае дошт ва аз гуфти одамҳо, заргари гулдасте буд. Ҳочӣ як сурати майдаи Лениро, эҳтимол аз журнал бошад, бурида мебиёраду ҳудаш дар назди заргар нишаста ҳамон нишонро месозонад. Агар дар ёдатон бошад, вай дар паси шишаи аз даҳтинӣ майдаи гирдаш ҳалқадор буд.

— Ҳа, аз нукра буд, ки гирдаш чараққос мезад,— тасдиқ кард Раҳимбой Раҳматов.

— Вале. Аз нукра сезонда будаасту онро дар айёми идҳои нав меовехтааст ва пеш аз вафоташ ба як муаллиме, ки дар мактаби советии дар ҳавли беруни худӣ Ҳочӣ Юсуф кушодашуда муаллимӣ мекардааст, такдам менамояд. Агар он нишон ёфт мешуд, ҳам-

чун чизи нодире мебоист дар музеи таърихӣ-кишвар-
шиносии шаҳрамон гузошта мешуд.

Ҳаёгоми сайри лоларавӣ агар падарам аз авзон за-
мон ба кулӣ воқиф мебуд, аввал Чӯра Зокиров, Аб-
дулло Раҳимбоев, Ҳайдар Усмонов, Раҳимбердӣ Эгам-
беридев, Мавлонбековхоро ба забон мегирифт баъд
усто Ҳайдару Ҳоҷӣ Юсуф, Асирию Содирхон, Муҳид-
динхонтӯраю дигаронро. Чунки дуҷуминҳо орзукуна-
дагони рӯзу рӯзии беҳ буданду аввалинҳо ҷоннисорону
фидоёнӣ он».¹

Олими советии ўзбек Х. Ҳасанов ҳам дар мавридаш
гуфтааст, ки Ҳоҷӣ Юсуф бо муаллимони шӯрои мак-
таби дар ҳавлиаш кушодашуда алоқаи зич дошт. Ҳар
боре ба онҳо дар хусуси ҷуғрофияи рӯи замин ва хо-
дисаҳои осмонӣ мувоҳиса мекард, бо программаи таъ-
лими мактаби советӣ шинос мешуд. Ҳоҷӣ Юсуф боварӣ
дошт, ки минбаъд дар зери таъсири маданияти прог-
рессивии рус халқу кишвараш ривочу раванг меёбад.

Яке аз муаллимони куҳансоли шаҳр Раҳматулло
Отабеков нақл мекунад, ки баъди ба итмомрасонии
сохтмони яке аз меҳмонхонаҳояш Ҳоҷӣ Юсуф дар он
мактаби шабонаи типӣ русӣ кушодааст. Мувофиқи ша-
роити он замон ин мактаб муддате аз назари рӯҳониён
пинҳонӣ амал кардааст. Дар ин мактаб Волошин ва
Ҳоҷӣ Ҳусейн ҳам дарс гуфтаанд.

Дар мактаби нав кушодашудаи русӣ — маҳаллӣ му-
вофиқи фармони ҳоким ба таври расмӣ барои таҳсил
фарзандони миллатҳои маҳаллӣ ҷалб карда мешуданд.
Лекин барои ҳама дар он мактаб таҳсил кардан муяссар
намешуд. Рӯҳониёни ҷоҳил дар он мактаб «кофирон
сабақ медиханд», «аз он ҷо кас кофир шуда мебаро-
яд» — гуфта дар байни мардум тухми нобоварӣ мепо-
шидаанд. Ҳоҷӣ Юсуф чун марди тараққипарвар масъа-
лаи дуруст будани омӯзиши забони дигар миллатҳоро
этироф мекард ва мушкул бошад ҳам, афзалияти ин
мактаби навро ба мардум мефаҳмонд. Баъдтар шумо-
раи хонандагони ин мактаб афзудан гирифт.

Ҳоҷӣ Юсуф Мирфайёзов ҳам аз қабилӣ шахсонест,
ки дар роҳи ихтироъкорӣ ва умуман инкишофи соҳаҳои
алоҳидаи илми асримиёнагии сонии Осиёи Миёна саҳм

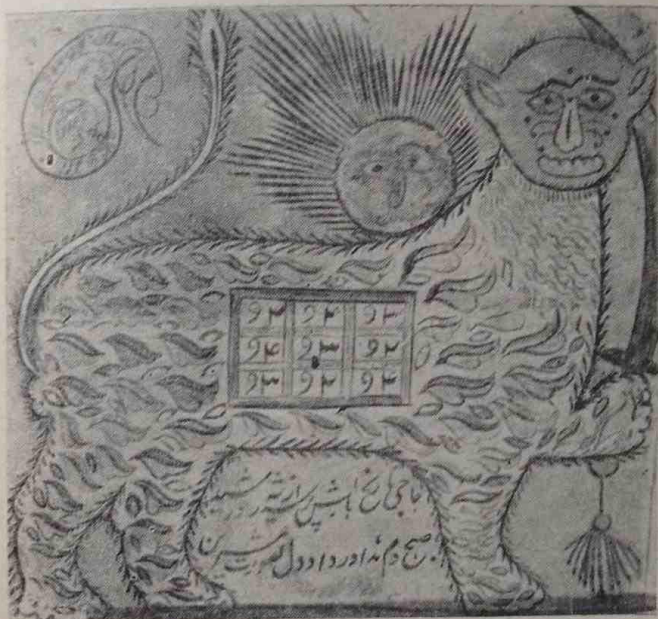
¹ Раҳим Чалил. Маъвои дил, «Садои Шарқ», 1970, № 3, саҳ.
35. № 6, саҳ. 27—28.

Лавҳаи шеърӯ шердор.

гузоштааст. Назар ба гуфти Раҳим Чалил аксари сӯх-батҳои илмӣ-адабии Хучанди тоинкилобӣ дар атрофи Ҳоҷӣ Юсуф, Тошхочаи Асирий мегузаштанд. Баъзан дар ин ҷамъомадҳо масъалаҳое, ки ба аҳволи вазнини иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва сиёсии халқи тоҷику ўзбек ва дигарон, тақдирӣ ояндаи онҳо вобастагӣ доштанд, мавзӯи муҳокима мешуданд. Аммо мавқеи ишғол кардаи Ҳоҷӣ Юсуф ҳангоми ҳалли масъалаҳои болоӣ ба мо ҳоло норавшан аст.

М. Нурматов дар хусуси Ҳоҷӣ Юсуф навиштааст: «Муҳити ин одами бозакватро олимони ва адибони пешқадами он замон — Тошхоча Асирий, Ҳоҷӣ Сиддиқи Тоҷир, Кошиф, Ҳоҷӣ Ҳусейн Рочез, ҳофизон ва бастакорони барҷастаи тоҷик — Ҳоҷӣ Абдулазиз, Содирхон, ҳофизи машҳури ўзбек мулло Тӯйҷӣ ва дигарон таш-

кил мекарданд. Дар хонаи Ҳочӣ Юсуф аз Самарқанду Бухоро, Тошканду Фарғона аҳли фазлу адаб чамъ омада, байт-барак, мунозираҳои илмию адабӣ ташкил менамуданд.

Яке аз шоирони ондаврани тошкандӣ Ҳайбатуллоҳуҷа мутахаллис ба «Хислат», ки дӯсти наздики Тошҳоча Асирӣ будааст, дар сӯхбатҳои Ҳочӣ Юсуф иштирок кардааст. Ӯ дар ин хусус чунин навиштааст: «солҳон 1910—1912 ҳар сол фасли зимистон ба Хучанд омада, ҳамроҳи дӯстам Тошҳуҷа аз Мирзо Бедил мехондем. Ҳочӣ Юсуфро дар ҳавлии Асирӣ дидам. Вай марде буд миёнақади чашму абрувонаш, ришу мӯйлабаш сиёҳ, чашмонаш қозибанок. Ин мард тахминан 70—75-сола буд ва сухани суфта мегуфт.

...Боре Асирӣ маро ба ҳавлии Ҳочӣ Юсуф бурд. Аз

афташ то омаданамон сӯхбат поён ёфта истода буд, ки худи олим сухан мегуфт. Хислат чунин сухани Ҳочӣ Юсуфро шунидааст: «Боигарихои гуногуни тамаддун, ки инсон дар давраҳои гузаштаи таърихӣ офаридааст, ба насли ояндаи ин ё он миллат тааллуқ дорад. Ин мероси гаронбаҳо аст. Табарруктарини онҳо хазинаи илму маданиятро бой мегардонанд. Мардуми оянда он сарчашмаву ганҷинаро бо ихлоси том меомӯзад ва аз он баҳраманд мешавад. Таърих гирдгардон аст... Ҳазор афсӯс, ки пешвоёни дин ва шарият аз мероси илмие, ки гузаштагони бузургамон Ибни Сино, Ал-Берунӣ, Абдумахмуд, Абубакр Розӣ, Умари Хайём, Мирзо Улуғбек ва монанди онҳо боқӣ гузоштаанд, истифода намебаранд. Имрӯз чаҳолат ба дараҷае расидааст, ки дар бораи илмҳои ҳикмату ҳосияти илми кимия ва ҳатто дар бораи ин шахсони бузург даҳон кушодан хатар дорад...

Ҳочӣ Юсуф дар хотима ин ду мисраъро хотиррасон кард:

Ёд бод он дам, ки мо ҳам ҷустуҷӯе доштем,
Дар гулистони тамаддун рангу бӯе доштем.

Дар ҳақиқат, гарчанде Ҳочӣ Юсуф, Асирӣ, Содирхон барин фозилон дар замонашон ба маҳдудияти чаҳолатпарастон дучор шуда, фаъолияти эҷодияшонро пурра ривоч дода натавониста бошанд ҳам, ба ҳар ҳол барои насли оянда маҳсули даркорӣ боқӣ монданд.

Дар як сӯхбат марҳум президенти АФ Тоҷикистон академик С. У. Умаров хотиррасон карда буд, ки ҳанӯз дар соли 1922 доир ба табиати метеоритҳо Ҳочӣ Юсуф ақидае дошт, ки он ба ҳулосаҳои илми замони ҳозира наздик аст.

Олими советии ўзбек Ҳамидулло Ҳасанов қайд менамояд, ки гурӯҳи илмӣ-адабии Хучанд бо доираи адабии Кӯканд алоқаи зич дошт, ки онро шоирони демократӣ Фурқат ва Муқимӣ сардорӣ мекарданд. Фурқат чанд бор ба Хучанд омада рафтааст.

Ҳ. Ҳасанов низ қайд менамояд, ки таҳқиқоти илмӣ ду глобусҳои хурду калони Ҳочӣ Юсуф дар бораи дар Хучанди нимаи дуҷуми асри XIX мавҷуд будани маркази картография ҳам гувоҳӣ медиҳад. Ба муносибати омӯзиши илмӣ ҷуғрофии олам ва таҳлили асарҳои илмӣ таърихӣ академики АФ РСС Тоҷикистон Зариф

Раҷабов, профессор Ҳ. Ҳасанов ба хулосае омадааст, ки аз асри XIX сар карда, то ибтидои асри XX дар шаҳри Хуҷанд як «мактаби алоҳидаи олимони Осиёи Миёнагӣ, ҳатто «Академияи фанҳои Хуҷанд» вуҷуд дошт. Доктори илмҳои таърих Н. Неъматов ҳам вуҷуд доштани «Академияи Хуҷанд»-ро бо фаъолияти «аъзоёни ҳақиқиву» «аъзо-корреспондентони» он таъкид кардааст¹. Ӯ дар ин хусус моҳи августи соли 1971 дар Конгресси байналхалқӣ оид ба илмҳои таърих дар Москва маъруза карда, ҳиссаи олимони хуҷандиро дар ривоби илми асри XIX — ибтидои асри XX хотиррасон кардааст.

Дар айни ҳол Ҳ. Ҳасанов қайд мекунад, ки онд ба фаъолияти ин маркази илмӣ мо ниҳоят маълумоти кам дорем. Ҳочӣ Юсуф яке аз аъзоёну асосгузори фаъоли ин академия буд.

Хулоса, мо ба кадри имкон дар ин рисола оид ба марҳилаҳои гуногуни ҳаёту эҷодиёти илмӣ Ҳочӣ Юсуф Мирфайёзов маълумоти мухтасар додем. Ин, албатта, ҳоло ибтидои кор аст. Дар рафти ҳустуҷӯи осори илмӣ олим минбаъд бисёр масъалаҳо равшан мегарданд.

¹ Газетаи «Совет Тоҷикистонӣ» 17 феввали 1971, № 41.

МУНДАРИЧА

Эн тус тусу дэвхэ	5
Мундарица тусай	27
Энэ Энэ тусу мундарица	51

САҒОХОН АМИНЗОДА,
САНД МАҒОФИЕВ, ҲАМДАМ ОЧИЛОВ

ҲАДЖИ НОҶУФ
(учёный и путешественник)
(на таджикском языке)

Муҳаррири масъул Раҳим Ҷалил
Муҳаррир М. Наимов
Муҳаррири бадеӣ Н. Ғаниев
Муҳаррири техникӣ Л. Шайхона
Мусаввир Ю. Аҳмадов

Ба матбаа 13.1V-1973 супоряда шуд. Ба чопаш 20/VIII-1973
имзо карда шуд. Қоғаз № 2. Формат 54×105¹/₂. Чузъи
чопи 2 (3.36), Чузъи нашрию ҳисоби 3.02. Адади навири 6000.
ҚЛ 04459. Супориши № 810. Нархаи 10 *сўм*

Нашриёти «Ирфон», Душанбе, кўчаи Шевченко, 10.

Комбинати полиграфии Қомитети Давлатии Совети Вазиро-
ни РСС Тоҷикистон онд ба корҳои нашриёт, полиграфия ва
савдон китоб